

BACHELOR OF ARTS IN SANSKRIT

SEMISTER -III

G.E.-II- Khanda kavya &Darsana kavya

CREDIT: 6

BLOCK: 1, 2, 3 & 4

AUTHOR

Dr. Beenapani Mishra

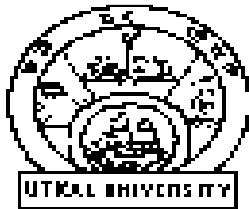

ଦୂର ଓ ଅନଳାଇନ୍ ଶିକ୍ଷା କେନ୍ଦ୍ର, ଭକ୍ତି ବିଶ୍ୱ ବିଦ୍ୟାଳୟ

CENTRE FOR DISTANCE AND ONLINE EDUCATION

C.D.O.E

UTKAL UNIVERSITY

C.D.O.E.

EducationForAll

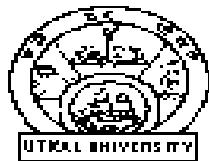
ABOUTTHEUNIVERSITY

Founded in 1943, Utkal University is the 17th University of the country and the first of Orissa. It is the result of the efforts of Pandit Nilakantha Dash, Maharaja Krushna Chandra Gajapati, Pandit Godavarish Mishra and many others who envisioned a progressive education system for modern Odisha.

The University started functioning on 27 November 1943, at Ravenshaw College, Cuttack. It originated as an affiliating and examining body but shifted to its present campus spread over 400 acres of land at Vanivihar in Bhubaneswar, in 1962.

A number of Postgraduate Departments and other centres were established in the University campus. There are presently more than two hundred general affiliated colleges under the University. It has eleven autonomous colleges under its jurisdiction, twenty-eight constituent postgraduate departments, 2 constituent law colleges and a Directorate of Distance & Continuing Education. It boasts of a centre for Population Studies, a School of Women's Studies, an Academic Staff College, a pre-school and a high school. The University also offers a number of self-financing courses.

NAAC accredited in its 3rd cycle with A+ status in 2023. It is a member of the Indian Association of Universities and the Commonwealth Association of Universities.

C.D.O.E.
EducationForAll

**CENTREFORDISTANCE&ONLINEEDUCATION
UTKALUNIVERSITY:VANIVIHARBHUBANESW
AR:-751007**

FromtheDirector'sDesk

The Centre for Distance and Online Education, originally established as the University Evening College way back in 1962 has travelled a long way in the last 52 years. ‘EDUCATION FOR ALL’ is our motto. Increasingly the Open and Distance Learning institutions are aspiring to provide education for anyone, anytime and anywhere. CDOE, Utkal University has been constantly striving to rise up to the challenges of Open Distance Learning system. Nearly one lakh students have passed through the portals of this great temple of learning. We may not have numerous great tales of outstanding academic achievements but we have great tales of success in life, of recovering lost opportunities, tremendous satisfaction in life, turning points in career and those who feel that without us they would not be where they are today. There are also flashes when our students figure in best ten in their honours subjects. Our students must be free from despair and negative attitude. They must be enthusiastic, full of energy and confident of their future. To meet the needs of quality enhancement and to address the quality concerns of our stake holders over the years, we are switching over to self instructional material printed courseware. We are sure that students would go beyond the course ware provided by us. We are aware that most of you are working and have also family responsibility. Please remember that only a busy person has time for everything and a lazy person has none. We are sure, that you will be able to chalk out a well planned programme to study the courseware. By choosing to pursue a course in distance mode, you have made a commitment for self improvement and acquiring higher educational qualification. You should rise up to your commitment. Every student must go beyond the standard books and self instructional course material. You should read number of books and use ICT learning resources like the internet, television and radio programmes etc. As only limited number of classes will be held, a student should come to the personal contact programme well prepared. The PCP should be used for clarification of doubt and counseling. This can only happen if you read the course material before PCP. You can always mail your feedback on the course ware to us. It is very important that one should discuss the contents of the course materials with other fellow learners.

We wish you happy reading.

DIRECTOR

SEMESTER – 3

COURSE CODE – GE-II

TITLE :. KHANDAKAVYA&DARSANAKAVYA BRIEF CONTENT

Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
1	<i>Meghadutam- (Purvamegha)</i>	1	<i>Khanda kavya / Gitikavya</i>
		2	<i>kalidasa</i>
		3	<i>Meghaduta Introduction</i>
		4	<i>Meghaduta sloka-1-5</i>
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
2	<i>Meghadutam- (Purvamegha)</i>	5	<i>Meghaduta sloka-6-10</i>
		6	<i>Meghaduta sloka-11-15</i>
		7	<i>Meghaduta sloka16-20</i>
		8	<i>Meghaduta sloka-21-25</i>
		9	<i>Meghaduta sloka-26-30</i>
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
3	<i>Meghadutam- (Purvamegha)</i>	10	<i>Meghaduta sloka-31-35</i>
		11	<i>Meghaduta sloka-36-40</i>
		12	<i>Meghaduta sloka-41-45</i>
		13	<i>Meghaduta sloka-46-50</i>
		14	<i>Meghaduta sloka-51-55</i>
		15	<i>Meghaduta sloka-56-66</i>
Block No.	Block Name	Unit No.	Unit
4	<i>Bhagavatagita(Ch.XV)</i>	116	<i>Bhagavatagita</i>
		17	<i>Bhagavatagita</i>
		18	<i>Bhagavatagita</i>
		19	<i>Bhagavatagita</i>
		20	<i>Bhagavatagita</i>

CDOE, UTKAL UNIVERSITY, VANI VIHAR, BHUBANESWAR, ODISHA

Programme: BACHELOR OF ARTS (Sanskrit) Programme Code: 010119

Course Name: KHANDAKAVYA&DARSANAKAVYA

Course Code: G.E.-IISemester: III Credit: 6 Block No. 1 to 4 Units No. 1 to 16

EXPERT COMMITTEE

Dr. Manoranjan Senapati (Chairman)

Assoc. Prof of Department of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Niranjan Sabar (Member)

Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

Dr. Dharmendra Das (Member)

Asst. prof .PG Dept. of Sanskrit,
Utkal University, Bhubaneswar

COURSE WRITERS

Dr. Beenapani Mishra

Printed and Published by

By Utkal University

G.E.-II- KHANDAKAVYA&DARSANAKAVYA

Block No.1-*Meghadutam-* (*Purvamegha*)

Unit No.1-Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.2 Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.3Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.4 Meghadutam- (*Purvamegha*)

Block No.2-*Meghadutam-* (*Purvamegha*)

Unit No.5-Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.6Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.7Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.8Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.9Meghadutam- (*Purvamegha*)

Block No.3-*Meghadutam-* (*Purvamegha*)

Unit No.10-Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.11-Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.12-Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.13-Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.14Meghadutam- (*Purvamegha*)

Unit No.15Meghadutam- (*Purvamegha*)

Block No.4--*Bhagavatagita(ch-XV)*

Unit No.16-*Bhagavatagita*

Unit No.17-*Bhagavatagita*

Unit No.18-*Bhagavatagita*

Unit No.19*Bhagavatagita*

Unit No.20*Bhagavatagita*

Block No.1-Meghadutam- (Purvamegha

Unit No.1-Meghadutam- (Purvamegha)

१.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः:
- साहित्यकौशलस्यवर्धनम्:
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:
- भाषायाःज्ञानवृद्धिः:

१.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

काव्यस्यपठनंएकंअत्यन्तंमनोहरंतथाशिक्षाप्रदंअनुभवःभवति।एतस्यपठनस्यविविधाउद्देश्याःसन्ति, यैःनकेवलंमनोरंजनं,अपितुमनसः,बुद्धेःचविकासःभवति।अत्रकाव्यपठनस्यकतिचनप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्ति:

रसानुभूत्याःलाभः:

- काव्यस्यपठनंरसानां (यथाशृङ्गारः, वीरः, करुणः)
- अनुभूतिंददाति।अनेनपाठकःस्वस्यमनसःविविधभावानांस्पर्शअनुभवति।

साहित्यकौशलस्यवर्धनम्:

- काव्यस्यपठनं साहित्यस्य विविधरूपाणां ज्ञानं ददाति। छन्दः, अलङ्कारः, रसः इत्यादीनां प्रयोगः पाठकस्य साहित्यकौशलं वर्धयति।

भाषायाः ज्ञानवृद्धिः

- संस्कृतकाव्यानां पठनं भाषा-ज्ञानस्य वर्धनाय सहायकः अस्ति। अत्र नूतन शब्दाः, व्याकरणम्, तथा भाषा-शैलीच पठिता भवति।

सांस्कृतिके धरो हरे परिचयः

- काव्येषु प्राचीन भारतीय संस्कृते विविध पक्षाः वर्णिता भवन्ति। अनेन पाठकः सांस्कृतिके धरो हरे परिचयं प्राप्नोति।

विचारशक्तेः विकासः

- काव्यस्य पठनं मनसः विचारशक्तिं वर्धयति। कल्पना शीलता, सृजन शीलता च काव्यस्य पठनं द्वारा विकासं प्राप्नोति।

आध्यात्मिक विकासः

- कतिचन काव्यानि आध्यात्मिक विषयकानि भवन्ति, यैः पाठकः आत्मज्ञानं, ध्यानं, तथा आध्यात्मिक विकासं अनुभवति।

मनोरंजनं

- काव्यस्य पठनं मनोरंजनस्य एकं उत्तमं साधनं भवति। कथा, गीता, शृङ्खलाः इत्यादीनां रूपेण काव्यः आनंददाति।

मानसिक शान्तिः

- काव्यस्य पठनं मनसः शान्तिं ददाति। सुन्दर शब्दानां, लयः, तथा भावानां पठनं मनसः स्थैर्य, शान्तिं च ददाति।

समाजस्य प्रतिबिम्बः

- काव्येषु समाजस्य विविधपक्षाः; समस्याः;
समाधानानि च प्रतिफलन्ति। अनेन पाठकः समाजस्य विविधपक्षेषु सूक्ष्मदृष्टिं प्राप्नोति।

प्रेरणाः प्राप्तिः

- महाकवीनां काव्येषु जीवनस्य विविधपक्षाः; संघर्षाः;
तथातेषां समाधानानि वर्णितानि सन्ति। अनेन पाठकः प्रेरणां, उत्साहं च प्राप्नोति।

एते सर्वे उद्देश्याः काव्यस्य पठनं किमर्थं आवश्यकं, लाभकरं च अस्ति इति स्पष्टं कुर्वन्ति। काव्यं केवलं मनोरंजनाय न भवति, अपि तु जीवनस्य विविधपक्षेषु शिक्षां, प्रेरणां, तथा आनंदं ददाति।

१.३. गीतिकाव्यस्य परिचयः

गीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं तथा रुचिकरं साहित्यरूपं अस्ति। "गीतिकाव्यं" इति पदस्य "गीतिका" इति मूलात् "काव्यं" इति प्रत्ययेन निर्मितम्। गीतिका, यः संक्षिप्तः, सरलः, लययुक्तः, तथा भावप्रधानः छन्दः भवति, सः गीतिकाव्ये प्रयोगः कर्त्तव्यः। अतः गीतिकाव्यं तादृशं काव्यं भवति यत्र गेयता, लयः, तथा भावना त्मकता प्रधानं भवति। गीतिकाव्ये शृङ्गारः, करुणः, वीरः, शान्तः इत्यादीनां रसानां प्रयोगः प्रचुर तया क्रियते।

गीतिकाव्यस्य लक्षणानि:

लघुताः गीतिकाव्यं संक्षिप्तं भवति। अत्र अल्पशब्दैः, अल्पवाक्यैः च महान्भावः व्यक्तः क्रियते। भावप्रधानताः गीतिकाव्यस्य प्रमुखं लक्षणं भावप्रधानतां अस्ति। अत्र कविः स्वीयः भावः, अनुभूत्यः, च पाठके प्रतिपादयति। लयबद्धताः गीतिकाव्ये लयः, तालः च अनिवार्यः। अत्र गेयता आवश्यकः अस्ति। सरलताः गीतिकाव्यं सरलभाषयारचितं भवति। अत्र क्लिलष्टशब्दानां वाक्यविन्यासानां चन्यूनं प्रयोगः भवति। विविधविषयाःः गीतिकाव्ये शृङ्गारः, वीरः, करुणः, शान्तः इत्यादीनां विविधानां रसानां वर्णनं क्रियते। रूपकसहितताः गीतिकाव्यं अङ्कारयुक्तं भवति। अत्र रूपकाः, उपमाः, तथा अन्ये अलङ्काराः प्रचुरं प्रयोगे भवन्ति।

गीतिकाव्यस्य इतिहासः:

गीतिकाव्यस्य इति हासः अतीव प्राचीनः अस्ति। अयं काव्यप्रकारः संस्कृतसाहित्ये महाभारते, रामायणे, तथा अन्येषु प्राचीन ग्रन्थेषु दृष्टव्यः। कालिदासस्य "मेघदूतं" गीतिकाव्यस्य उत्कृष्टं उदाहरणं भवति। अत्र कविः मेघदूतम् उपलक्ष्य स्वीयं विरहवेदनाव्यक्तवान्। कविकालिदासः गीतिकाव्ये शृङ्गाररसस्य प्रयोगेण प्रसिद्धः अस्ति। अनेके अन्ये कवयः अपि गीतिकाव्यभूरिशः योगदानं कृतवन्तः, यथा भवभूतिः, जयदेवः, बाणभट्टः इत्यादयः।

प्रमुखाः गीतिकवयः तथातेषां काव्यकृतयः::

कालिदासः::

- **काव्यकृतिः मेघदूतं।**
 - **विवरणम्:** अत्र मेघः दूतः इतिकल्पितः,
- यः विरहीणं यक्षं स्वीय यापत्नीया सन्देशं प्रापयति। अयं गीतिकाव्यस्य उत्कृष्टं उदाहरणं भवति।

|

जयदेवः:

- **काव्यकृतिः गीतगोविन्दम्।**
- **विवरणम्:** अत्र राधाकृष्णयोः प्रेमकथायाः वर्णनं क्रियते। अयं काव्यः शृङ्गाररसस्य परमोत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति।

भवभूतिः:

- **काव्यकृतिः मालतीमाधवम्।**
 - **विवरणम्:** अत्र मालती-
- माधवयोः प्रेमकथा वर्णिता अस्ति। अयं काव्यः शृङ्गाररसप्रधानं भवति।

बाणभट्टः:

- **काव्यकृतिः हर्षचरितम्।**

- विवरणम्: अत्राजाहर्षवर्धनस्यजीवनकथायाः वर्णनं क्रियते। बाणभृत्यकाव्येगीतिकाव्य स्य अनेकानि उदाहरणानि दृश्यन्ते।

विद्यापतिः:

- काव्यकृतिः पदावली।
- विवरणम्: अत्राधाकृष्णयोः प्रेमकथावर्णिता अस्ति। अयं काव्यः भावप्रधानं गीतिकाव्यं अस्ति

|

गीतिकाव्यस्य आधुनिक प्रवृत्तयः:

अद्यतनकाले अपि गीतिकाव्यं अत्यन्तं लोकप्रियं तथा प्रासांगिकं अस्ति। अनेके आधुनिक कवयः गीतिकाव्यं रचयन्ति। गीतिकाव्यं केवल संस्कृतभाषायां न रचयते, अपि तु हिन्दी, बाङ्गला, मराठी, तथा अन्यासु भाषासु अपि रचयते। आधुनिक काले गीतिकाव्यं गीत साहित्ये, चलचित्र गीतासु, तथा अन्यासु काव्यशैलीषु प्रचुरं प्रयोगं प्राप्नोति।

| गीतिकाव्यस्य सामाजिकं तथा सांस्कृतिकं महत्वं:

गीतिकाव्यं समाजस्य विविध पक्षानां प्रतिबिम्बं भवति। अत्र समाजस्य विभिन्न भावनाः, संघर्षः, प्रेमः, वीरता, करुणा इत्यादीनां वर्णनं क्रियते। अतः गीतिकाव्यं समाजस्य हृदयस्पर्शी अस्ति। सांस्कृतिक दृष्ट्या अपि गीतिकाव्यं महत्वपूर्ण भवति। धार्मिक विधिषु, अनुष्ठानेषु, उत्सवेषु च गीतिकाव्यानां गायनं प्रचलितं अस्ति। अनेके स्तोत्राणि, भजनानि, कीर्तनानि च गीतिकाव्यरूपेण रचितानि सन्ति।

गीतिकाव्यस्य उदाहरणानि:

कालिदासस्य मेघदूतम्:

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणास्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनास्तङ्गमितमहिमावर्षभोग्येन भर्तुः।
यक्षश्चक्रेजनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वस्तिरामगिर्याश्रमेषु॥

जयदेवस्य गीतगोविन्दम्:

ललितलवडगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे।

मधुकरसंगितलसत्कलहंसविलासितयामिनिविभुरजयतिहरिरिह॥१॥

भवभूतिःः मालतीमाधवम्:

किमिवहिमधुराणांमण्डनंनाकृतीनाम्।

अयमधिकसरस्वान्काव्यदशांविवेकः॥

विद्यापतिःः पदावली:

राधामाधवसमयगोविन्दे।

एबरसकीश्रवणसुथिनगोविन्दे॥

गीतिकाव्यस्यसाहित्यशास्त्रीयविवेचनम्:

गीतिकाव्यंसाहित्यशास्त्रेऽतीवमहत्वपूर्णस्थानंधारयति।अत्रछन्दः,अलङ्कारः,रसःइत्यादीनांप्रयोगःउत्कृष्टःभवति।गीतिकाव्येछन्दःसाहित्यस्यविविधछन्दाः,यथाशिखरिणी, वसन्ततिलका, मन्दाक्रान्ता, इत्यादीनांप्रयोगःप्रचुरंदृश्यते।छन्दःःछन्दःगीतिकाव्यस्यआधारभूतंतत्त्वंअस्ति।अत्रविभिन्नछन्दानांप्रयोगेणकाव्यस्यलयः, तालः, तथागेयतासुनिश्चितंभवति।गीतिकाव्येशिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलका,इत्यादीनांछन्दानांप्रयोगःसामान्यःअस्ति।अलङ्कारःःअलङ्काराःगीतिकाव्येप्रमुखंस्थानंधारयन्ति।अत्ररूपकः,उपमा,अनुप्रासः,यमकः,इत्यादीनांअलङ्काराणांप्रयोगःप्रचुरंदृश्यते।रसःःगीतिकाव्येरसानांप्रयोगःअतीवमहत्वपूर्णः।शृङ्गारः, वीरः, करुणः, शान्तः, इत्यादीनांरसानांप्रयोगेण

१.४. विषयः

गीतिकाव्यंगीतंवाकाव्यंवारचयति।येगीतकाव्यंलिखन्तितेगीतकाराः।विशेषणसङ्गीतेनरचित्स्यगीतस्यवचनंगीतंचउच्यते।भारतीयदृष्ट्याचलच्चित्रेएतत्तअतीवसामान्यम्अस्ति।अस्मिन्प्रारूपेनिर्मिताःचलच्चित्राःप्रायः३४गीतानि("गीतानि"इतिअपिउच्यन्ते)भवन्तियेसङ्गीतेनसेट्भवन्ति।अस्यकृतेगीतकारानाम्सेवाःविशेषतयागृह्यन्ते, तेचमहताआदरेनदृश्यन्ते

१.४.१. गीतिकाव्य

खण्डकाव्यसाहित्येप्रबन्धकाव्यस्यएकरूपम्। खण्डकाव्यं जीवनस्यकस्यापिघटनाविशेषस्यविषयेलिखितं काव्यम् अस्ति। ‘खण्डकाव्यइति शब्दात् स्पष्टं भवति यत् अस्मिन्मानवजीवनस्यएकस्याः घटनायाः प्रधानता अस्तियस्मिन्चरित्रनायकस्यजीवनं समग्ररूपेण कविनं प्रभावितं करोति of the character hero. सः जीवनस्यतत्विशेषं खण्डस्वकाव्ये पूर्णतया प्रकाशयति। महाकाव्येषु, खण्डकाव्येषु च भण्डारीत्वं वर्तते, परन्तु खण्डकाव्यस्य आख्याने जीवनस्य विविधतानास्ति। अतः तस्यकथानं कथावतशीघ्रं अन्तं प्रतिगच्छति। महाकाव्यस्य मुख्यकथायाः सह अन्याः बहवः प्रासंगिकाः कथाः अपि सम्बद्धाः सन्ति, अतः तस्यकथानं क्रमेण उपन्यासवत्समाप्तिं प्रतिगच्छति। खण्डकाव्ये एकः एव मुख्यकथा अस्ति, प्रासंगिककथाः तस्मिन्स्थानं न प्राप्नुवन्ति। साहित्यदर्पणे संस्कृतसाहित्ये एकमात्रपरिभाषाउपलभ्यते यथा-भाषाविभाषानियमात्काव्यं सर्गसमुत्थितं।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धि-सग्रायावर्जिताम्।

खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यै कदेशवराहरिष.

अस्याः परिभाषानुसारं कस्यापिभाषायां उपभाषायां वाश्रूङ्खलायां रचितः कथावाचकः च काव्यग्रन्थः, यस्याः सर्वसंयोगाः न सन्ति, सः खण्डकाव्यः भवति। सः महाकाव्यस्य एकं भागमेव अनुसरति। तदनुसारं हिन्दी भाषायाः केचनविद्वांसः खण्डकाव्यं तादृशं काव्यं मन्यन्ते यत्महाकाव्यशैल्यारचितं किन्तु तस्मिन्सम्पूर्णं जीवनं गृहीतुं स्थाने केवलं तस्य विशिष्टखण्डं गृहीतम् अस्ति। अर्थात् खण्डकाव्ये जीवनखण्डः यथा प्रस्तुतारचनारूपेण स्वत एव दृश्यते। वस्तुतः खण्डकाव्यं पद्यकाव्यं यस्यकथानकस्य एकात्मकक्रमः अस्ति; कथायां एकपक्षीयता (साहित्यदर्पणस्य वचनेषु एकता) भवितु मर्हति तथाच आख्यानक्रमस्य आरम्भः, विकासः, पराकाष्ठा, पराकाष्ठाचनिश्चितलक्ष्ययुक्तः भवेत् तथाच आकारेण लघुः भवेत्। संक्षिप्ततामापदण्डानुसारं अष्टकान्टोभ्यः न्यूनस्य प्रबन्धकाव्यं खण्डकाव्यं मन्यते।

१.४.२. सारांशः

परिभाषा: गीतिकाव्यं तादृशं काव्यं अस्तियत्र गेयता, लयः, तथा भावनात्मकता प्रधानं भवति। अत्र संक्षिप्तं, सरलं, लयबद्धं, तथा भावप्रधानं काव्यं रच्यते। गीतिकाव्यं छन्दः साहित्यस्य एकः प्रमुखः तथा लोकप्रियः अंगः अ-

स्ति। लक्षणानिःलघुताःगीतिकाव्यंसंक्षिप्तंभवति। भावप्रधानताःअत्रकविःस्वीयःभावः, अनुभूत्यः च
 व्यक्तयति। लयबद्धताःअत्रलयः, तालः च अनिवार्यःअस्ति। सरलताःअत्रसरलभाषायाःप्रयोगःभवति।
 विविधविषयाःशृङ्गारः, वीरः, करुणः, शान्तःइत्यादीनांरसानांवर्णनंक्रियते। रूपकसहितताःअत्रअलङ्काराःप्र
 चुरतयाप्रयोगेभवन्ति। इतिहासःगीतिकाव्यस्यइतिहासःअतीवप्राचीनःअस्ति। अयंकाव्यप्रकारःमहाभारते,
 रामायणे, कालिदासस्य "मेघदूते" च दृष्टव्यः। कालिदासः, जयदेवः, भवभूतिः,
 बाणभट्टःइत्यादयःप्रसिद्धाःगीतिकवयःसन्ति। आधुनिकप्रवृत्तयःअद्यतनकालेअपिगीतिकाव्यंलोकप्रियंअ
 स्ति। अनेकेआधुनिककवयःगीतिकाव्यंचयन्ति। हिन्दी, बाङ्गला, मराठीइत्यादिभाषासुगीतिकाव्यंप्रचुरत
 याप्रयोगेअस्ति। सामाजिकंतथासांस्कृतिकंमहत्वंगीतिकाव्यंसमाजस्यविविधपक्षानांप्रतिबिम्बंभवति।
 अत्रसमाजस्यविभिन्नभावनाः, संघर्षः, प्रेमः, वीरताइत्यादीनांवर्णनंक्रियते। सांस्कृतिकदृष्ट्याअपिअयंमह
 त्वपूर्णअस्ति। धार्मिकविधिषु, अनुष्ठानेषु, उत्सवेषु च अयंगायनंप्रचलितंअस्ति।

साहित्यशास्त्रीयविवेचनम्:

छन्दःशिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलकाइत्यादीनांछन्दानांप्रयोगः।

अलङ्कारःरूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकःइत्यादीनांअलङ्काराणांप्रयोगः।

रसःशृङ्गारः, वीरः, करुणः, शान्तःइत्यादीनांरसानांप्रयोगः।

गीतिकाव्यंसाहित्येएकंमहत्वपूर्णतथामनोहरंस्थानंधारयति। एतस्यपठनंतथारचनंसाहित्यानुरागिणःतथा
 कवीनांकृतेअतीवरुचिकरंभवति।

१.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- गीतिकाकव्यस्यक्रमविकशलिखतु?
- गीतिकाकव्यस्यउत्पत्तिलिखतु?

१.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- सम्भास्त्रतसाहित्यस्यइतिहस, गोपिनाथमहपत्र?
- सम्भास्त्रतसाहित्यस्यइतिहस, हरेकृसज्जनसतपथि?
- सम्भास्त्रतसाहित्यस्यइतिहस, वलदेवउपर्याय?

Unit No.2 Meghadutam- (Purvamegha)

२.१ शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यकौशलस्यवर्धनम्
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः
- भाषायाःज्ञानवृद्धिः

२.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

काव्यस्यपठनंएकंअत्यन्तंमनोहरंतथाशिक्षाप्रदंअनुभवःभवति।एतस्यपठनस्यविविधाउद्देश्याःसन्ति,
यैःनकेवलंमनोरंजनं, अपितुमनसः,
बुद्धेःचविकासःभवति।अत्रकाव्यपठनस्यकतिचनप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्ति:

रसानुभूत्याःलाभः

- काव्यस्यपठनंरसानां (यथाशृङ्गारः, वीरः, करुणः)
अनुभूतिंददाति।अनेनपाठकःस्वस्यमनसःविविधभावानांस्पर्शंअनुभवति।

साहित्यकौशलस्यवर्धनम्

- काव्यस्यपठनंसाहित्यस्यविविधरूपाणांज्ञानंददाति।छन्दः, अलङ्कारः,
रसःइत्यादीनांप्रयोगःपाठकस्यसाहित्यकौशलंवर्धयति।

भाषायाःज्ञानवृद्धिः

- सांस्कृतकाव्यानांपठनंभाषा-ज्ञानस्यवर्धनायसहायकःअस्ति।अत्रनूतनशब्दाः, व्याकरणम्,
तथाभाषा-शैलीचपठिताभवति।

सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

- काव्येषुप्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाःवर्णिताःभवन्ति।अनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

विचारशक्तेःविकासः:

- काव्यस्यपठनमनसःविचारशक्तिवर्धयति।कल्पनाशीलता, सृजनशीलताचकाव्यस्यपठनंद्वाराविकासंप्राप्नोति।

आध्यात्मिकविकासः:

- कतिचनकाव्यानिआध्यात्मिकविषयकानिभवन्ति, यैःपाठकःआत्मज्ञानं, ध्यानं, तथाआध्यात्मिकविकासंअनुभवति।

मनोरंजनं:

- काव्यस्यपठनमनोरंजनस्यएकंउत्तमंसाधनंभवति।कथा, गीता, शृङ्गारःइत्यादीनांरूपेणकाव्यःआनंदंददाति।

मानसिकशान्तिः:

- काव्यस्यपठनमनसःशान्तिंददाति।सुन्दरशब्दानां, लयः, तथाभावानांपठनमनसःस्थैर्य, शान्तिंचददाति।

समाजस्यप्रतिबिम्बः:

- काव्येषुसमाजस्यविविधपक्षाः, समस्याः, समाधानानिचप्रतिफलन्ति।अनेनपाठकःसमाजस्यविविधपक्षेषुसूक्ष्मदृष्टिंप्राप्नोति।

प्रेरणाःप्राप्तिः:

- महाकवीनांकाव्येषुजीवनस्यविविधपक्षाः, संघर्षाः, तथातेषांसमाधानानिवर्णितानिसन्ति।अनेनपाठकःप्रेरणां, उत्साहंचप्राप्नोति।

एतेसर्वेऽद्वेश्याःकाव्यस्यपठनंकिमर्थआवश्यकं, लाभकरंचअस्तिइतिस्पष्टंकुर्वन्ति।काव्यंकेवलंमनोरंजनायनभवति, अपितुजीवनस्यविविधपक्षेषुशिक्षां, प्रेरणां, तथाआनंदंददाति।

१.३. गीतिकाव्यस्यपरिचयः

गीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्येएकं प्रमुखं तथारुचिकरं साहित्यरूपं अस्ति। "गीतिकाव्यं" इतिपदस्य "गीतिका" इतिमूलात् "काव्यं" इतिप्रत्ययेन निर्मितम्। गीतिका, यः संक्षिप्तः, सरलः, लययुक्तः, तथाभावप्रधानः छन्दः भवति, सः गीतिकाव्ये प्रयोगः कर्त्तव्यः। अतः गीतिकाव्यं तादृशं काव्यं भवति यत्र गेयता, लयः, तथाभावनात्मकता प्रधानं भवति। गीतिकाव्ये शृङ्गारः, करुणः, वीरः, शान्तः, इत्यादीनां रसानां प्रयोगः प्रचुर तयाक्रियते।

गीतिकाव्यस्यलक्षणानिः

लघुता: गीतिकाव्यं संक्षिप्तं भवति। अत्र अल्पशब्दैः, अल्पवाक्यैः च महान्भावः व्यक्तः क्रियते।
भावप्रधानता: गीतिकाव्यस्य प्रमुखं लक्षणं भावप्रधानता अस्ति। अत्र कविः स्वीयः भावः, अनुभूत्यः, च पाठके प्रतिपादयति। लयबद्धता: गीतिकाव्ये लयः, तालः च अनिवार्यः। अत्र गेयता आवश्यकः अस्ति।
सरलता: गीतिकाव्यं सरलभाषयारचितं भवति। अत्र क्लिष्टशब्दानां, वाक्यविन्यासानां च न्यूनं प्रयोगः भवति। विविधविषयाः: गीतिकाव्ये शृङ्गारः, वीरः, करुणः, शान्तः, इत्यादीनां विविधानां रसानां वर्णनं क्रियते। रूपकसहितता: गीतिकाव्यं अलङ्कारयुक्तं भवति। अत्र रूपकाः, उपमाः, तथा अन्ये अलङ्काराः प्रचुरं प्रयोगे भवन्ति।

गीतिकाव्यस्य इतिहासः:

गीतिकाव्यस्य इतिहासः अतीव प्राचीनः अस्ति। अयं काव्यप्रकारः संस्कृतसाहित्ये महाभारते, रामायणे, तथा अन्येषु प्राचीन ग्रन्थेषु दृष्टव्यः। कालिदासस्य "मेघदूतं" गीतिकाव्यस्य उत्कृष्टं उदाहरणं भवति। अत्र कविः मेघदूतम् उपलक्ष्यस्वीयं विरहवेदनाव्यक्तवान्। कविकालिदासः गीतिकाव्ये शृङ्गाररसस्य प्रयोगेण प्रसिद्धः अस्ति। अनेके अन्ये कवयः अपि गीतिकाव्ये भूरिशः योगदानं कृतवन्तः, यथा भवभूतिः, जयदेवः, बाणभट्टः, इत्यादयः।

प्रमुखाः गीतिकवयः तथा तेषां काव्यकृतयः:

कालिदासः:

- काव्यकृतिःमेघदूतं।
- विवरणम्:अत्रमेघःदूतःइतिकल्पितः,
यःविरहीणंयक्षंस्वीययापत्नीयासन्देशंप्रापयति।अयंगीतिकाव्यस्यउत्कृष्टंउदाहरणंभवति।

|

जयदेवः:

- काव्यकृतिःगीतगोविन्दम्।
- विवरणम्:अत्रराधाकृष्णयोःप्रेमकथायाःवर्णनंक्रियते।अयंकाव्यःशृङ्गाररसस्यपरमोत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति।

भवभूतिः:

- काव्यकृतिःमालतीमाधवम्।
- विवरणम्:अत्रमालती-
माधवयोःप्रेमकथावर्णिताअस्ति।अयंकाव्यःशृङ्गाररसप्रधानंभवति।

बाणभट्टः:

- काव्यकृतिःहर्षचरितम्।
- विवरणम्:अत्रराजाहर्षवर्धनस्यजीवनकथायाःवर्णनंक्रियते।बाणभट्टस्यकाव्येगीतिकाव्यस्यअनेकानिउदाहरणानिदृश्यन्ते।

विद्यापतिः:

- काव्यकृतिःपदावली।
- विवरणम्:अत्रराधाकृष्णयोःप्रेमकथावर्णिताअस्ति।अयंकाव्यःभावप्रधानंगीतिकाव्यंअस्ति।

|

गीतिकाव्यस्यआधुनिकप्रवृत्तयः:

अद्यतनकालेअपिगीतिकाव्यं अत्यन्तलोकप्रियं तथा प्रासांगिकं अस्ति । अनेके आधुनिककवयः गीतिकाव्यं रचयन्ति । गीतिकाव्यं केवलं संस्कृतभाषायां नरचयते, अपितु हिन्दी, बाङ्गला, मराठी, तथा अन्यासु भाषासु अपिरचयते । आधुनिककाले गीतिकाव्यं गीतसाहित्ये, चलचित्रगीतासु, तथा अन्यासु काव्यशैलीषु प्रचुरं प्रयोगं प्राप्नोति ।

गीतिकाव्यस्य सामाजिकं तथा सांस्कृतिकं महत्वं:

गीतिकाव्यं समाजस्य विविधपक्षानां प्रतिबिम्बं भवति । अत्र समाजस्य विभिन्नभावनाः, संघर्षाः, प्रेमः, वीरता, करुणा इत्यादीनां वर्णनं क्रियते । अतः गीतिकाव्यं समाजस्य हृदयस्पर्शी अस्ति । सांस्कृतिकदृष्ट्या अपि गीतिकाव्यं महत्वपूर्ण भवति । धार्मिकविधिषु, अनुष्ठानेषु, उत्सवेषु च गीतिकाव्यानां गायनं प्रचलितं अस्ति । अनेके स्तोत्राणि, भजनानि, कीर्तनानि च गीतिकाव्यरूपेण रचितानि सन्ति ।

गीतिकाव्यस्य उदाहरणानि:

कालिदासस्य मेघदूतम्:

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणास्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनास्तइगमितमहिमावर्षभोग्येनभर्तुः ।
यक्षश्चक्रेजनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वस्तिरामगिर्याश्रमेषु ॥

जयदेवस्य गीतगोविन्दम्:

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे ।
मधुकरसंगितलस्तकलहंसविलासितयामिनिविभुरजयतिहरिरिह ॥१॥

भवभूतिःः मालतीमाधवम्:

किमिवहिमधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।
अयमधिकसरस्वान्काव्यदशां विवेकः ॥

विद्यापतिःः पदावलीः

राधामाध्वसमयगोविन्दे।

एबरसकीश्रवणसुथिनगोविन्दे॥

गीतिकाव्यस्यसाहित्यशास्त्रीयविवेचनम्:

गीतिकाव्यं साहित्यशास्त्रे अतीव महत्वपूर्ण स्थानं धारयति। अत्र छन्दः, अलङ्कारः, रसः इत्यादीनां प्रयोगः उत्कृष्टः भवति। गीतिकाव्ये छन्दः साहित्यस्य विविध छन्दाः, यथा शिखरिणी, वसन्ततिलका, मन्दाक्रान्ता, इत्यादीनां प्रयोगः प्रचुरं दृश्यते। छन्दःः छन्दः गीतिकाव्यस्य आधारभूतं तत्त्वं अस्ति। अत्र विभिन्न छन्दानां प्रयोगे गणकाव्यस्य लयः, तालः, तथा गेयतासु निश्चितं भवति। गीतिकाव्ये शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलका, इत्यादीनां छन्दानां प्रयोगः सामान्यः अस्ति। अलङ्कारःः अलङ्काराः गीतिकाव्ये प्रमुखं स्थानं धारयन्ति। अत्र रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः, इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः प्रचुरं दृश्यते। रसःः गीतिकाव्ये रसानां प्रयोगः अतीव महत्वपूर्णः। शृङ्गारः, वीरः, करुणः, शान्तः, इत्यादीनां सानां प्रयोगेण

२.४. विषयः

गीतिकाव्यं गीतं वाकाव्यं वारचयति। ये गीतकाव्यं लिखन्ति ते गीतकाराः। विशेषणसङ्गीते नरचितस्य गीतस्य वचनं गीतं चउच्यते। भारतीय दृष्ट्याचलच्चित्रे एतत् अतीव सामान्यम् अस्ति। अस्मिन्प्रारूपे निर्मिताः चलच्चित्राः प्रायः ३४ गीतानि ("गीतानि" इति अपि उच्यन्ते) भवन्ति ये सङ्गीते न सेत् भवन्ति। अस्य कृते गीतकारानाम्से वाः विशेषतया गृह्यन्ते, तेच महता आदरे न दृश्यन्ते

२.४.१. कालिदास

कालिदासः संस्कृतकाव्यपरम्परायां महाकविः वर्तते। सः कविकुलगुरुः इति प्रसिद्धः। किं वदन्त्यानुसारं सः विक्रमादित्यस्य नवरत्नेषु अन्यतमः आसीत्। तस्य नामः काल्या दासः इति समासात्व्युत्पादित। कालिदास प्रणीत तत्वेन त्रयः श्रव्यकाव्यग्रन्थाः रघुवंशं कुमारसम्भवञ्चेति द्रवे महाकाव्ये मेघदूतं खण्डकाव्यम्, त्रयोदृश्यकाव्यग्रन्थाः अभिज्ञानशाकुन्तलं नाटकं, विक्रमोर्वशीयं नाटकं मालविकाग्निमित्रनाटकं चेति प्रसिद्धाः सन्ति एतदतिरिक्तं ऋतु संहारं नाम श्रव्यकाव्यग्रन्थः श्यामलाष्टकप्रभृति स्फूटरचना श्च कालिदास विरचि ता इत्यपि विश्वस्यते। केचित्तु कालिदास त्रयी मप्यनुमान्ति। तदनुसूक्ति मुक्तावल्यां राजशेखरप्रणीतत्वेनोद्दृ

तंनिम्नाङ्कितंपद्यमेवाधारः।एकोऽपिजीयतेहन्तकालिदासोनकेनचित्।शृङ्गारेललितोदग्नारेकालिदासत्र
यीकिमु।केचित्त्वत्रत्य‘कालिदासत्रयी’ पदस्यकाव्यत्रयेनिरुद्धर्थगृहणन्तिभक्त्या न तुकवीनांत्रयीति ।
अपरेतुमुख्यमेवार्थसमाधृत्यराजशेखरसमयेएवकालिदासाभिधास्त्रयःकवयःप्रसिद्धाःआसन्नितिमन्यन्ते ।
ग्रन्थानांकालिदासप्रणीतत्वेनप्रसिद्धानामाभ्यन्तरपरीक्षणेनतुश्लोकेनानेनकवीनांत्रयेवसङ्केतितासम्भव
तिइतिमन्यते।श्रव्यकाव्येष्वपिरघुवंशकुमारसम्भवमेघदतऋतुसंहाराणांपरस्परंरचनावैशिष्ट्यंनैकप्रणीत
त्वंसमर्थयति । मेघदूतेहि -

वक्रःपञ्चायदपिभवतःप्रस्थितस्योत्तरस्यां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखोमास्मभूज्जयिन्याः।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैर्यत्रपौराङ्गनानां
लोलापाङ्गर्यदि न रमसेलोचनैर्वञ्चितोऽसि॥
इतिसर्वातिशायित्वेनस्मृताउज्जयिनीरघुवंश-

कुमारसम्भवयोःनाम्नाऽपिनस्मर्यते।कुमारसम्भवस्यकर्त्ताहिमालयस्यकेदारकूर्माचलखण्डयोरेवरमते।
रघुवंशस्यप्रणेतातुचतुर्थष्ठसर्गयोःभरतवर्षमेवभ्रमति।ऋतुसंहारस्यकर्त्तापर्वतीयमेवऋतुपरिवर्तनंविवृणो
ति।विषयप्रतिपादनदृष्ट्याऽपितेषांसर्वेषामेवैककर्तृकृत्वंनैवसिध्यति। तेषुतेषुहिभौगोलिकवर्णनमपिमिथो
नसंवदते।एवमेवस्थितिकालदृष्ट्याऽपितत्रसामञ्जस्यन्नैवसिध्यति।मालविकागिनमित्रस्यप्रणेताअग्निमि
त्रिहिपुष्यमित्रस्यपुत्रंविदिशेनायकत्वेनगृहणाति । विक्रमोर्वशीयेतुकश्चिदपरएवविक्रमाख्योनायकः ।
रघुवंशस्यकर्त्तामगधंहिसर्वात्कृष्टराज्यत्वेनस्मरतियतोहि स रघोऽदिग्विजयप्रसङ्गेमगधंनाम्नाऽपि न
स्मरतिकिञ्चुष्ठसर्गस्वयंवरप्रसङ्गेपरन्तपाख्यस्यमगधराजस्यतत्रोपस्थितिंकथयति।

यथाहितत्रोक्तम् -

कामंनृपाःसन्तुसहस्रशोऽन्येराजन्वतीमाहुरनेनभूमिम्।
नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलाऽपिज्योतिष्मतीचन्द्रमसैवरात्रिः॥

ऋतुसंहारस्यकर्ता हि विन्द्योपकण्ठं साधुवर्णयति यदाकुमारसम्भवस्य प्रणेतातु गन्धमादनं साधुजानाति। तथै
वरधुवंशे हि मालव सामाज्यसमसामयिकीभौगोलिकस्थितिः वर्णिताऽस्तिमधूतस्य कर्ता तु उज्जयिनीं विशेषे
णस्तौति । सम्प्रतिकालिदासकृतित्वेन ख्यातेषु त्रिषु रूपकेषु तावत्स्वेवश्रव्यकाव्येषु ऋतुसंहारोत्तरेषु च
विषयादिवृष्ट्या अभिज्ञानशाकुन्तलकुमारसम्भवयोः, विक्रमोर्वशीयरधुवंशयोः, मालविकाग्निमित्र-
ऋतुसंहारयोऽच सम्यं समर्थयन्ति पण्डिताः, किन्तु समुद्रगुप्तप्रणीतकृष्णचरितं तु दश्यकाव्यानां कालिदासा
भिधकाव्यकारक तृत्वं श्रव्यकाव्यानां तु हरिषेण स्यकालिदासविशेषणस्य कृतित्वं समर्थयति । यथोक्तं तत्र -
पुरन्दरबलोविप्रः शूद्रकः शास्त्रशस्त्रजित् ।

धनुर्वदं चौरशास्त्रं रूपकेद्वेतथाऽकरोत् ॥
तत्कथां कृतवन्तौ तौ कवीरामिलसौमिलौ ।
तस्यैव सदसि स्थित्वा तौ मानं बहुचाप्तताम् ॥
सतां मतः सोऽश्वमेधं कृतवानुरुविक्रमः ।
वत्सरं स्वं शकान्जित्वा प्रावर्तयत वैक्रमम् ॥
तस्याऽभवन्नरपतेः कविसप्तवर्णः
श्रीकालिदास इतियोऽप्रतिमप्रभावः ॥
दुष्यन्तभूपतिकथां प्रणयप्रतिष्ठां
रम्याभिनेयभरितां सरसाङ्घकार ॥
शाकुन्तलेन स कविर्नाटकेनाप्तवान्यशः ।
वस्तुरम्यं दर्शयन्ति त्रीण्यन्यानिलघूनि च ॥
भूयः स मृच्छकटिकं नवाङ्कनाटकं व्यधात् ।
व्यधात्तस्मिन्स्वचरितं विद्यानयबलोजितम् ॥

अत्रान्येषु त्रिषु विक्रमोर्वशीयं मालविकाग्निमित्रमिति द्वेतु जाते तृतीयं सम्प्रतिनैवोपलभ्यत इति युधिष्ठिरमी

मांसकमतम् । एवमेव -

काव्येन सोऽद्यरघुकारङ्गतिप्रसिद्धो

यः कालिदासङ्गति _____ महार्हनामा ।

प्रामाण्यमाप्तवचनस्य च तस्यधर्म्ये

ब्रह्मत्वमध्वरविधौ मम सर्वदेव ॥

चत्वार्यन्यानि काव्यानि व्यदधा च चलघूनियः ।

प्राभावय च च मांकर्तुं कृष्णस्य चरितं शुभम् ॥

हरिषणकविर्वागमीशास्त्रशस्त्रविचक्षणः ।

यशोऽलभतकाव्यैः स्वैर्नानाचरितशोभनैः ॥ इत्यादि ।

उपर्युक्तो द्वरणे न तु रूपकाणां कालिदास कर्तृकृत्वं श्रव्यकाव्यानां तु हरिषणप्रणीतत्वं सिध्यति । स मुद्रगुप्तस्य हि

हरिषणः सभापण्डितआसीदि ति तु तस्य प्रयागशिलास्तम्भाभिलेखतोऽपि ज्ञायते । यथोक्तं तत्र हरिषणो हि चन्द्र

गुप्तस्य मन्त्रिणः शिखरस्वामिनः पौत्रः कुमारगुप्तस्य मन्त्रिणः पृथिवीषेण स्य पुत्रा सीदित्यपि कुमारगुप्तस्य

कर्मदण्डशिलास्तम्भाभिलेखस्य षष्ठसप्तमपङ्कितो ज्ञायते ।

मन्यते यत् अभिज्ञानशाकुन्तलादिरूपकाणां प्रणेता कविः परमशैवः किन्तु रघुवंशप्रणेता तु मङ्गलाचरणो पार्वती

शङ्करौ स्तुवन्नपि विष्णोः प्राधान्यसमर्थको भागवतः । राजकविवर्णनप्रसंगे स मुद्रगुप्तस्य कृष्णचरितेकविव

र्णनक्रमेऽपि कालिदासोऽश्वघोषात्पूर्वमेवोपस्थापितोऽस्ति । अश्वघोषस्य कनिष्कसभासत्त्वं च तुर्थसौगतमहा

संसदिभागग्रहणञ्चतत्रैवोक्तम् । यथोक्तं तत्र -

सौगतानां महासंसत्तुरीयाऽभून्महोज्जवला ।

तस्यां सभ्यो बभूवायं विश्वविद्वच्छिरो मणिः ॥ इति ।

इत्थंहिकालिदासस्यचत्वारिस्वरूपाणिचिन्त्यन्ते अभिज्ञानशाकुन्तलकुमारसम्भवयोः प्रणेतकः, विक्रमोर्वशीयरघुवंशयोः रचयिताऽपरः, मालविकाग्निमित्रऋतुसंहारयोः कर्त्ता तृतीयः, मेघदूतस्य प्रणेता चतुर्थङ् ति। आद्यो हिकेदारखण्डीयः, द्वितीयस्तु मागधः, तृतीयो वै नैवः, चतुर्थस्त्वावन्तिकः। एकतो हियदाकुमारसम्भवकृतं हिमालयस्य यथार्थवर्णनं कवे: पर्वतीयत्वं धुष्णाति, अपरतस्तु तदैव ऋतु संहारो पर्वर्णितं ग्रीष्मवर्णनं स्पष्टमेव विनैव वासित्वं कवे: सूचयति। युधिष्ठिरमीमांसकस्य मते कालिदास प्रणीतत्वेन प्रसिद्धानां सर्वेषामेव ग्रन्थानामेककविप्रणीतत्वसमर्थनेनैव कालिदासस्य स्थितिकालनिर्धारणसमस्याऽसमाहिताऽस्तीति ।

पूर्वोक्तातिरिक्तमपि श्यामलादण्डकऽपि नवरत्नमालाप्रभृति, स्फुटरचना अपिकालिदासकृतित्वेन गृह्यन्ते, किन्तु ताः कतमस्य कालिदासस्येति नशक्यते स्पष्टतया वक्तुम्। नवरत्नमालायां दशपद्यानि सन्ति येषु नवमातड़गी स्तुतिपराणि एकं तु फलनिर्देशं, श्यामलादण्डकेऽपि तस्याएव स्तुतिः।

प्राच्यपरम्परायां हिष्डधिकाविक्रमादित्ययत्रैकः संजीत्वरेतुपाधिधारिणस्तथैव ततोऽप्यधिकाः कालिदासायत्रैको हिसंजीत्वपरेतुपाधिधारिणस्थैव ततोऽप्यधिकाः कालिदासायत्रैको हिसंजी अपरेतुपाधिधारिणः। समुद्रगप्तस्य सभाकविर्हरिषेणो हि 'कालिदास' इत्युपाधिनाख्यात आसीत्। तथैव भोजस्य सभाकविः परिमलोऽपि ।

अकबरसभायामपि कश्चित्कालिदासोपाधिधारीकविरासीत्। काव्यमालायां निर्णयसागरमुद्रणालय प्रकाशितायाः प्रथमेगुच्छके श्यामलादण्डकस्य पादसूच्यां (अष्टमेष्ठे) दुर्गाप्रसादः कथयति -

राजशेखरात्पूर्वत्रयः कालिदासाः समुत्पन्नाः । ते च कस्मिन्कस्मिन्देशेकाले च प्रादुरभुन्निति न जायते। अकबरीयकालिदासस्तु चतुर्थोऽर्ववाचीनः। राजशेखरस्तु ख्वीस्तसंवत्सरस्य दशमेशतके समुत्पन्नः इति । कालिदासो हिपरम्परासमर्थको भारतीय आसीद्, यो हिसनातनेधर्मेनागपि परिवर्तनं वोपेक्षणं नैव सहते। तेनैव सोऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य मङ्गलाचरणपद्यै बौद्धसम्मतनिरीश्वरवादनिरासाय 'प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनूभिः' इति कथयति। सहित्रयी सम्मतं चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यञ्चेत्थं समर्थयति कालिदासस्य जीवनवृत्तिविषये अनेकाः लोकविश्रुतयः अनेकेवादाः च सन्ति। केचित् एनं विक्रमादित्यस्य सभायां कविः इति मन्यन्ते।

केचित्गुप्तकालीन नरेशाणाम् आश्रयं प्राप्तवानि तिकथयन्ति।

धारानगरेभोजराजस्यसभायांकविरत्नपदभूषितःअभूतङ्गितिकथाकोविदा:कथयन्ति।जनश्रुत्यनुसारंबाल्य
कालेसःअतीवमूर्खःआसीत्।विद्याधरयासहतस्यविवाहःअभवत्मूर्खःपतिःइति जात्वा विद्याधरा तं कालीदे
व्याःआलयंनीत्वायावत्साभवतेविद्यां न उपदिशतितावत्भवताततःबहिः न आगन्तव्यमङ्गितिआदिशत्
।ततःपत्न्याःकथनानुसारेण तथैव आचरितःकालिदासःकालीदेव्याःवरप्रसादेनविद्वान् अभवतङ्गिति।इयंकथा
कालिदासस्यप्रतिभयाकविताचातुर्यणचजातातथ्यातुनङ्गितिविदुषांमतिः।यतःजानकीहरणस्यकर्त्तराजाकु
मारदासः च सप्तमेशतके आस्तामङ्गितिविद्वांसःनिश्चितवन्तः।अतःअयंतस्मिन्कालेनासीतङ्गितिवक्तुंशक्य
ते।इतोऽपिकालिदासस्यकविताचातुर्यनिर्दिश्यमानाःअनेकाःकथाःसन्ति।उत्तररामचरितस्यकर्ता भवभू
तिः स्वयंनाटकंविलिख्यकालिदासस्यअभिप्रायंप्रष्टुंगतःआसीत् । समग्रंनाटकंपरिशील्यपठित्वा च
कालिदासःनाटकस्यप्रथमाङ्केविद्यमाने -

किमपिकिमपिमन्दंमन्दमासत्तियोगा-

दविरलितकपोलंजल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतेकैकदोषो-

रविदितगतयामारात्रिरेवंव्यरंसीत् ॥

श्लोकेऽस्मिन्नित्यत्रात्रिरेव इत्येव सूक्तमिति परिष्कारम् अकरोत्। भवभूतिनालिखितेश्लोके एवं समयार्थःय
थाद्योत्येततथापरिष्कारं कृतवानिति अत्र कालिदासस्य काव्यप्रतिभां सहृदयाः श्लाघितवन्तः चेदपि भवभूति
कालिदासौ समकालीनौ आस्तामङ्गित्येतं विषयं ऐतिहासिकाः नाङ्गीकुर्वन्ति। अपराकाचित्कथा एवं श्रूयते यत्क
दाचित्सरस्वती देवी कालिदास भवभूत्योः कवितागुणतारतम्यं परीक्षितुं तुलायां द्वयोः स्थाल्योः उभौ अपि स्था
पितवती इति। तदा भवभूतेः स्थाल्याः भारः न्यूनः अभवदिति सरस्वती स्वर्णधृतं कलहारमुकुलमकरन्दं तत्र
योजितवती इति। तस्मात्द्वेस्थाल्यौ अपि समाने जाते इति श्रूयते। कालिदासस्य कविताचातुर्यं परिश्लाघ्यमाना
नि अनेकानि उपाख्यानानि भोजप्रबन्धः इत्यस्यां कृतौ परिवृश्यते। परन्तु तानि सर्वाणि प्रमाणभूतानि इतिवदितुं

नशक्यते। विक्रमसंवत्सरस्थापकस्य विक्रमादित्यस्य आस्थानेनवरत्नेषु अयमपि अन्यतमः इतिपरम्परा

गतः अपरः विश्वासः । यथा -

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्कुवैतालभट्ट-घटकर्परकालिदासः ।

छ्यातीवराहमिहिरोनृपतेः सभायां रत्नानिवैवररुचिर्नवविक्रमस्य ॥

१६० को७ स्मिन्नवरत्नानां कवीनां नामानिनिर्दिष्टानिपरं एतेसर्व७ पिसमकालीनाः न ।

कालिदासः विक्रमस्य आस्थाने आसीत् इत्यंशः अङ्गीकृतः चेदपि अस्य श्लोकस्य आधारेण तत्कालं प्रमाणीकर्तुं
न साध्यम् । इत्थं प्रचलिताभिः किं वदन्तीभिः ऐतिहासिकव्यक्तीनाम् उल्लेखितकथाभिः वाकालिदासस्य चरित्रं
वेदितुं न शक्यते । ताः रम्याः कथाः सन्तितस्याः कालिदासस्य जनप्रियतां केवलं जातुं साध्यम् ।

अथ महाकविरयं कदाकं देशं स्वजन्मना अलञ्चकार इत्येत स्मिन्विषये समेषां गवेषकाणाम् एकः एव निष्कर्षः ।
अद्यावधि समुपलभ्यते यत्पुरातनाः कवयः स्वनिर्वचनं नैव कुर्वन्ति स्मइति । पाठकानां सामाजिकानां गवेषकाणां
च प्रश्नः भवति बलवान्येन प्रेरिताः तेऽतादशान् ऐतिहासिकान्विषयान्कौतूहलेन गवेषयन्ति ।

गवेषणायाः सिद्धान्ताः प्रकाराणि च विभिन्नानि दृश्यन्ते । अस्य जीवनविषये बहव्यः दन्तकथाः,
ऐतिहासिककथाः च सन्ति । मेघदूते अन्यासु कृतिषु सः पुनः पुनः उज्जयिन्याः सौन्दर्यवर्णितवान् अतः सः त्रैव ब
हुकालम् उषितवान्स्यात् । काश्मीरे प्रवर्धमानस्य केसरपुष्पं सः केवलं वर्णितवान् इत्यतः काश्मीरीयः स्यादिति के
षाञ्चित् अभिप्रायः । तेन मेघदूते निर्दिष्टः रामगिरिः विदर्भं अस्ति । तत्रत्यानि असनवसनादि विषयान्सः वर्णयति
इत्यतः विदर्भीयः स्यादिति, न समीचीनं निर्णयं लभते । मालवं विस्तरेण वर्णितवान् इत्यतः सः मालवीयः अस्ती
ति पुनर्शकेषाञ्चित् अभिप्रायः । रघुवंशमहाकाव्ये तेन वर्णितं रघोः दिग्विजयं सूक्ष्मतया परिशीलया मश्चेत्भारते
तस्य अपरिचितः प्रदेशः नास्तीति स्पष्टं जायते । यथा असमप्रदेशम् अवर्णयत्तथैव मनो हरशैल्याकेरलमपि अव
र्णयत् । हिमालयमिव समुद्रतीरमपि सुन्दरम् अवर्णयत् । अतः सः राष्ट्रकविः, उज्जयिनी तस्य स्थिरस्थानम्,
समग्रभारतं तस्य चरस्थानम्, अतः समग्रभारतमेव तस्य प्रदेशः इत्यपि वक्तुं शक्यते ।

एतदीयमातापित्रोः नामनी अद्यापिनोपलभ्येते न वा अयमेव सम्यक्तया निर्णयो जातः यदयं कुत्र्यः इति ।

अस्यकाव्यनाटकेषुआसमुद्रंभूस्थानानिवर्णितानिसन्ति । अस्यदेशःकाश्मीरइति, बडगालइति,

गालवइति च विभिन्नाःवावादाःमणिताःबुधैः ।

यद्यपिकालिदासत्रयीतिसमालोचकपरम्परयाअवबुध्यतेतथापिसंस्कृतसाहितीपरिचितानांमनःसुसःअन्य
तमःकालिदासः।यदियंकाव्यत्रयंनाटकत्रयंचजगन्मोहयति।आवर्जयतिचहठात्पाश्चात्यविदुषामपिमनांसि
।कालिदासकृतित्वेनसम्प्रतिमालविकाग्निमित्रंविक्रमोर्वशीयमभिजानशाकुन्तलञ्चेतित्रीणिरूपकाणिऋतु
संहारः, कुमारसम्भवं, मेघदूतं, रघुवंशञ्चेतिचत्वारिश्रव्यकाव्यानियत्रप्रथमंखण्डकाव्यं,
द्वितीयचतुर्थमहाकाव्येतत्तीयंतुगीतिकाव्यमितिप्रसिद्धानि ।

मालविकाग्निमित्रम्

मालविकाग्निमित्रंहिनाटकंपञ्चस्वङ्केषुविभक्तम्।अत्रहिधीरललितप्रकृतिकोऽग्निमित्रोनायकस्तत्प्रकृति
काचमालविकानायिका।नायकोहिशुङ्गवंशयोनृपोनायिकाचविदर्भराजकन्या।वृत्तमैतिहासिकस्वरूपम्अ
ग्निमित्रेणसहप्रतिश्रुतसम्बन्धोहिवैदर्भराजपितृव्यपुत्रोहिमाधवसेनःसोदरयामालविक्यासहविदिशांप्रस्थि
तोवैदर्भस्ययज्ञसेनस्यान्तपालेनावस्कन्द्यगृहीतः।ग्रहणविप्लवेविनष्टामालविकाअग्निमित्रान्तपालेनवी
रसेनेनेशिल्पाधिकारेयोग्येतिमत्वामहादेव्याधारिण्याउपायनंप्रेषिता।ताञ्चदृष्ट्वानायकस्तदुत्सुकर्मनाभव
ति।विदूषकस्यप्रोद्योगेनतयोरन्तेपरिणयःसम्पद्यते।गृहीतस्यवैदर्भस्यराज्यमपियज्ञसेनमाधवसेनयोऋ
द्वैराज्यरूपेणव्यवस्थाप्यते।सामान्यमिदंवस्तुकालिदासलेखनीप्राप्यतयाग्रथिताभवतियेननाटकमिदमन
न्तरवर्तिनांश्रीहर्षादीनामपितृपजीव्यंभवति।अत्रहिसर्वत्रवैदर्भीरीतिःप्रसादश्चगुणः।गणदासहरदत्तयोःविवा
दप्रसङ्गोनाटकंरञ्जयतिविशेषेण । स्त्रीप्रधानमिदंनीटकंनाटिकाप्रकृतिकम्।विक्रमोर्वशीयम्
विक्रमोर्वशीयंहिपञ्चस्वङ्केषुविभक्तंत्रोटकम् । अत्रहिपुरुवसऊर्वश्याश्चप्राधान्येनप्रेमव्यापारोवर्णितः।
केशिदैत्येनपीड्यमानोर्वशीपुरुवसाविक्रम्यरक्षयते।परस्परावलोकनेनतौहिस्नेहाद्रचित्तौभवतः।नायकेनि
तान्तमनुरक्तोर्वशीनाटकाभिनयानन्तरेपुरुषोत्तमेतिवक्तव्येपुरुरवाइत्युच्चरति। तेन 'भुवंगच्छ'
इतिभरतेनशप्तापुरुवसासहपरिणीताभवति।अथचप्रणयकुपितोर्वशीनिषिद्धस्त्रीप्रवेशांकार्तिकेयवनीप्रवि

षट्टालतायां परिणता भवति । पुरुष वाअपि तांकथं चित्तत्र पूर्वभावं प्रत्यावर्तयति । पश्चाच्च यावज्जीव मेव पुरन्दरे
 णतयोः संयोगे ॥ नुमते त्रोट के समाप्नोति । अभिज्ञान शाकुन्तल मदुष्यन्तं पश्यन्तीश कुन्तला, राजारविवर्मा शकु
 न्तला-दुष्यन्तं प्रणय कथा सम्बद्ध मिदं नाटकं कालिदास स्य प्रौढाकृतिः । रूपक मिदं सप्तस्वर्ङके शुविस्तृतम् ।
 मृगया व्यसनी दुष्यन्तो हिमृगमनुधावन्महर्षः कण्वस्य तपो वनं प्रविशति । तत्र स
 शकुन्तलां दृष्टवात् दाकृष्ट चेता भवति, तथैव शकुन्तला पि । तौ हिगान्धर्व एव विधिना परिणीतौ भवतः ।
 दुष्यन्तं शच शकुन्तलां समाश्वास्य शीघ्र मेव तन्नयनं प्रति जायन गरीं प्रत्यागच्छति । तद् विरहदुःखिता शकुन्तला
 दुर्वास संनैव शृणोति शप्ता च भवति यं विचिन्त्य सातमुषेक्षित वती सोऽपि तं विस्मरत्विति ।
 सखी भ्यामननीतः सः पश्चादभिज्ञान दर्शने न स्मरिष्यतीति शाप प्रतीकारमपि स्वीकरोति । तीर्थ यात्रातः प्रत्याग
 तः कण्वः पुत्रीतथा भूतां सगर्भाञ्च विजायतां पति गृहं प्रेषयति मार्गं शचीतीर्थस्नान समये अभिज्ञान निमित्तकां गु
 लिमद्राजले पतति । शाप प्रभावात् प्राप्तां प्रियां दुष्यन्तो नैव परिचिनोति । तथोपेक्षिता उच्चतां तज्जननी मेनका मारी
 च स्य महर्षः आश्रमं नयति । तत्रैव सा भरतं सूते । धीवरादङ्गुलीय कला भेनलब्धस्मृतिः नायकः प्रियानि मित्तं भृश
 मनुतपति । युद्धे पुरन्दर साहाय्यं कृत्वा प्रति निवर्तमानो राजा मारी चाश्रमे सपुत्रां प्रेय सीं पश्यति ।
 ततश्च मारी चेनाशिषा संवधतौ दम्पती सुख मनु भवतः । इत्यस्य कथा सारः ।
 नाटक मिदं सर्वोत्कृष्ट कृतिषु अन्यतम मङ्गिति सम्मतम् । उच्यते हिकाव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि अभिज्ञान शाकुन्त
 लं रम्यतमम् । शकुन्तले ॥ पिचतुर्थोऽस्त्राऽपि श्लोक च तुष्टयं तु विशिष्टतमं मतम् ।
 ऋतु संहारम् काव्य मिदं षट्सर्गात्मकम् । अत्र हिग्रीष्मादारभ्यवसन्तपर्यन्तं षड्तवः साङ्गोपाङ्गमुपवर्णिताः
 । अत्र १५३ मितानि नानावृत्तमया निपद्यानि सन्ति एकैकस्मिन्सर्गे एकैकः ऋतुरूपः वर्णितोऽस्ति ।
 इदं हिकालिदास स्य प्रथम कृतित्वे न गृह्यते समालोचकैः । कथ्यते हिकाव्येऽस्मिन्यत्प्रकृत्या सहसमवेदनात
 स्याः सूक्ष्मेक्षिकात् स्याएवं वै शद् येन वर्णनञ्च तन्नकुत्राप्यन्यत्र काव्ये दृश्यते । इदं हिप्रसाद गुणस्य तु मूर्तिरेव
 । विनोदायात्र कानि चित्पद्यान्युद्धियन्ते । तत्र ग्रीष्मवर्णनं यथा सितेषु हर्येषु निशालुयोषितां सुखप्रसुप्तानि मु
 खानि चन्द्रमा ।

विलोक्यनूनंभृशमुत्सुकश्चिरंनिशाक्षयेयातिहियेवपाण्डुताम् ॥^[२६]

वर्षावर्णनंयथा -

निपातयन्त्यःपरितस्तटुमान्प्रवृद्धवेगैःसलिलैरनिर्मलैः।

स्त्रियःसुदुष्टाइवजातिविभ्रमाःप्रयान्तिनद्यस्त्वरितपयोनिधिम् ॥^[२७]

पयोधरैर्भीमगभीरनिस्वनैस्तडिङ्गिरुद्वेजितचेतसोभृशम्।

कृतापराधानपियोषितःप्रियान्परिष्वजन्तेशयनेनिरन्तरम् ॥^[३०]

शरद्वर्णनंयथा -

तारागणप्रवरभूषणमुद्रहन्तीमेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा।

ज्योत्स्नादुकूलममलंरजनीदधानावृद्धिंप्रथात्यनुदिनंप्रमदेवबाला ॥^[३१]

हेमन्तवर्णनंयथा -

बहुगणरमणीयोयोषितांचित्तहारी, परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।

विनिपतिततुषारःक्रौञ्चनादोपगीतः, प्रदिशतुहिमयुक्तःकालएषःसुखंवः ॥^[३२]

शिशिरवर्णनंयथा -

प्रचुरगुडविकारःस्वादुशालीक्षुरम्यः, प्रबलसुरतकेलिर्जातकन्दर्पदर्पः।

प्रियजनरहितानांचित्तसन्तापहेतुः, शिशिरसमयएषश्रेयसेवोऽस्तुनित्यम् ॥^[३३]

वसन्तवर्णनंयथा -

कर्णेषुयोग्यंनवकर्णिकारंचलेषुनीलेष्वलकेष्वशोभम् ।

पुष्पं च फुलंनवमलिलकायाःप्रयान्तिकान्तिप्रमदोजनानाम् ॥^[३४]

मेघदूतम्

गीतिकाव्यपरस्परायांश्रेष्ठत्वेनसम्मतमिदंखण्डकाव्यंपूर्वोत्तरभागविभक्तम्

अत्रहिअष्टादशाधिकशतंपद्यानिमलिलनाथटीकायांदृश्यन्ते

स्वामिनोवर्षभोग्येनशापेनस्वदेशं विहाय रामगिरिमधिवसन्कशिच्दयक्षः प्रावृण्मुखे प्रत्यासन्जेन भसिद्यिता
 जीवितावलम्बनार्थो स्वकुशलमय मुदान्तं प्रियायै प्रेषयि तु मिच्छन्ति निमित्तमुदगुच्छलितं बलाहं कं प्रार्थयते
 निदशति च मार्गरामगिरितः आरभ्यालकापर्यन्तम् ।

तदनुसारेण रामगिरितः आम्रकूटस्ततश्च नर्मदा ततो वेत्रवती ततश्च विदिशात तश्च वामेन विशालात दनुकु
 रुक्षे त्रं ततः कनखलं ततः कैलाशस्तदनुमान संततोऽलकेति गन्तव्यमार्गः ।

ततश्च अलकायां गृहपरिचयानन्तरं सन्देशकथनं ग्रथितमस्ति । सन्देशश्च नितान्त एव मार्मिकः । यथा -
 त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतिं यावदि छामिकर्तुम् ।
 अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्द्विट्राप्यते मेक्रूरस्तस्मिन् न सहते सङ्गमं नौकृतान्तः ॥ [३७]

समालोचकाः हयत्रवालमीकीयरामायणस्य वर्षावर्णनस्य हनुमतो दौत्यस्य च प्रभावं पश्यन्ति ।
 काव्यस्याय वैदर्भीरीतिः कवेरपूर्ववर्णन निपुणताप्रस्फुटन्तीपदे पदे प्रतिभा च
 काव्यमिदं सर्वात्कृष्टकोटौ स्थापयन्ति । एतच्च पश्चादनेकेषां दूतकाव्यानामुपजीव्यमप्यभूत् ।
 यथा हि विक्रमस्य नेमिदूतं, वादिचन्द्रस्य पवनदूतं, व्रजनाथस्य मनोदूतं, अजातकतृकमिन्दुदूतं,
 वेङ्कटनाथस्य हंससन्देशश्च दूतकाव्यपरम्परायामुल्लेख्याः गन्थाः ।

कुमारसम्भवम्
 सप्तदशसर्गेषु निबद्धमिदं महाकाव्यं कालिदासस्य कोमलकल्पनाया अपूर्वमुदाहरणम् ।
 केचिन्मन्यन्ते यत्काव्यस्य हयस्यान्त्यनवसर्गाः केन चित्कालिदासोत्तरभवेन कविना प्रणीता इति ।
 किन्तु तेषामपि कालिदास कृतित्वेन ग्रहणे न तथा काचिद् विप्रतिपत्तिर्भाषा भावादिवष्ट्या ।
 काव्यमिदं कृतुं संहारमिव वस्तु निर्देशात्प्रारब्धमस्ति ।
 काव्येषु कमनीयतममिदं महाकाव्यं जीवन सम्बद्धाः सर्वाअपिकलाः स्वस्मिन्समायोजयति ।
 उत्तरस्यां दिशि हि मालयोनामनगाधिराजोऽस्ति । हिमालयाद्विमेन कायां भगवती पार्वती जन्म गृहणाति ।
 बाल्यात्परेव यस्मिप्राप्तासापिनाकपाणिं पतिमाप्तुं तपो निरतं सेवते ।

एतस्मिन्नेवान्तरेतारकासुरपीडितादेवास्तप्रतीकारायपरमेष्ठिनंशरणंगच्छन्ति ।
 सोऽपितान्तद् विनाशायशम्भुवीर्यजएवालंतेनतदर्थप्रयत्नामितिनिर्दिशति ।
 ततश्चपाकशासनोमधुसहायंकामंशिवसमाधिभडगायचोदयति ।
 कामश्चतथाकुर्वन्तृतीयनेत्रोत्थवहिननाभस्मावशेषःक्रियते ।
 ततश्चततोनिराशापार्वतीस्वाभिलाषापूर्तयेतपश्चरति । प्रसन्नश्चशम्भुस्तस्याःअभिलषितंस्वीकरोति ।
 सप्तर्षिप्राथितोहिमालयःसुतांशम्भवेसमर्पयति । सम्पन्नेचोद्वाहेनवदम्पतीयथेच्छेविहरतः ।
 तयोरेकान्तंशक्रचोदितोवीतिहोत्रोविघ्नयतिकेपोतरूपेण
 स्खलितश्चशम्भोर्वर्यधारयितुमसमर्थोऽनलस्तगदडगायांनिक्षिपति ।
 गडगाऽपितत्तेजोऽसहमानातच्छरवणेप्रक्षिपति । ज्वलच्चतत्सेवमानाःकृत्तिकागर्भधारयन्ति ।
 ततश्चकुमारःस्कन्दोजनिंगृहणाति । द्रवयाः स पुरन्दरप्रेरणयातरिकासुरनिहन्ति ।
 सर्वतोभावेनकमनीयतमेऽस्मिन्काव्येसर्वोऽपिश्लोकाभाव-भावस्वभावनवनवत्वनयन्ति ।
 दिङ्मात्रमुद्बरणंयथा -
 यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानांयद्वच्छयाकिम्पुरुषाङ्गनानाम
 अवचितबलिपुष्पावेदिसम्मार्गदक्षानियमविधिजलानांबर्हिषाञ्चोपनेत्री।
 गिरिशमुपच्चारप्रत्यहंसासुकेशीनियमितपरिवेदातच्छ्रश्चन्द्रपादै
 तंवीक्ष्यवेपथुमतीसरसाङ्गयष्टिःनिक्षेपणायपदमुद्भूतमुद्वहन्ती।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेवसिन्धुः, शैलाधिराजतना न येयौ न तस्थौ
 एवंवादिनिदेवर्षोपाशर्वोपितुरधोमुखीलीलाकमलपत्राणिगणयामासेपार्वती॥
 नवपरिणयलज्जाभूषणांतत्रगौरीवदनमपहरन्तींतत्कृताक्षेपमीशः ।
 अपिशयनसखीभ्योदत्तवाचंकथञ्चित्, प्रमथमुखविकारैर्हासयामासगूढम् ॥
 नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनांतंविलोक्यजननीसमाश्वसत्।

भर्तृवल्लभतयाहिमानसींमातुरस्यतिशुचंवधूजनः । ।

अत्रहिजगद्गुरोःसुरतवर्णनमशिष्टंमन्यमानाःकेचिदालोचकास्तन्निन्दन्ति । अपरेतुकाव्ये न
तद्वोषायेतितस्वीकुर्वन्ति । कुमारसम्भवनाम्नाख्यापितोग्रन्थःपार्वतीपरमेश्वर-
सुरतलीलावर्णनात्समाप्नोतीति न शोभनस्तर्कःमन्यते ।

सोऽवश्यमेवकविनापूरितःस्यात्यतःकुमारसम्भवानन्तरंघुवंशस्यापिप्रणयनंसम्पन्नंदृश्यते ।

रघुवंशम्

रघुःअत्यन्तंपराक्रमीदानशूरः च आसीत् ।
तस्यवंशीयानांगुणवर्णनम् अस्मिन्काव्ये अस्तीतिकविरयं रघुवंशम् इतिनामधेयमकरोत् ।
प्रधानतया दिलीपः, रघुः, अजः, रामः, कुशः, अतिथिः इत्यादीनांश्रेष्ठराजानांवर्णनमस्ति ।
दिलीपः सत्यसन्धः धर्मनिष्ठश्चरघुः पराक्रमीदानशीलश्च, अजः कोमलहृदयीप्रेममयश्च,
श्रीरामः सर्वात्ममः इत्थम् एतेचत्वारः अपिधर्मार्थकाममोक्षाणां प्रतीकाः सन्ति । काव्येऽस्मिन्ब्रघुदिग्विजयः,
अजविलापः, सीतापरित्यागः इत्यादयः भागः चित्ताकर्षकाः सन्ति ।
दशसुसर्गेषु रामायणस्य सारसर्वस्वन्यरूपयत्महाकविः । अजविलापं सर्गयावत् अवर्णयत् ।
प्रत्येकं सर्गेऽपि आकर्षकः कश्चन अंशः विद्यते । कथाभागः वर्णनं च
परस्परं सम्मिल्य काव्यस्यास्य अन्यादृशं सौन्दर्यम् अवर्धयत् । रसानां परिपक्वतात् मयत्वं जनयति ।
नवरत्नविराजितः मुक्ताहारः इव काव्यं सर्वविधसौन्दर्ययुक्तं सत्सहदयानां प्रीतिपात्रम् आवहति ।
कालिदासेन अन्यानिकाव्यानिनाटकानिग्रथितानिचेदपि संस्कृतग्रन्थकाराः तं रघुकविः इति प्राशं सन् ।
तस्मात् अस्य काव्यस्य उत्कृष्टता अवगम्यते । दशमसर्गदारभ्यपञ्चदशसर्गपर्यन्तं रामस्य कथावर्णिता ।
तदुत्तरं रामवंश्यानां तत्तन्नृपाणां चरितानि उपन्यस्तानि ।
अन्तिमः सर्गो गर्भान्धस्याग्निवर्णस्य अभिषेकेण समाप्यते -
तपस्यास्तथा विधनरेन्द्रविपत्तिशोकादृष्टौ विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितःकनककुम्भमुखोजिङ्गतेनवंशाभिषेकविधिनाशिशिरेणगर्भः ॥

कालिदासःअग्निवर्णपरवर्तिनांराजामपिवर्णानंचिकीर्षतिस्म | परमसौकालेनकवलीकृतः।

अन्येपुनःकालिदासेनपरतोऽपिरघुवंशस्यसर्गःलिखिताःपरन्तुते न प्राप्यन्तेइत्याहुः |

बहवःतुकालिदास-अग्निवर्णसमकालिकतयाग्रन्थस्यतत्पर्यन्तांसमर्थयन्ते |

रघुवंशःयेषांराजांवर्णनानिसन्ति, येषांरामायणवर्णितनृपैःसहभेदःआपतति,

परन्तुवायुपुराणवर्णितरामवंशावल्यासहरघुवंशवर्णितरामवंशावलीभूयसासामञ्जस्यंधारयति ।

रघुवंशंहिकालिदासस्यप्रौढतमंकाव्यंमन्यते | अस्यहिसम्प्रतिएकोनविंशतिसर्गःप्राप्यन्ते |

विश्वस्यतेहिकाव्येऽस्मिन्ततोऽप्यथिकाःसर्गाःसम्भवन्तीतियतस्तत्रग्रन्थसमाप्तिसूचकंनैवपट् यंलभ्यते

| काव्यमिदंवागर्थरूपपरमेश्वरयुग्मवन्दनयाप्रारम्भ्यते |

सश्रीकोऽपिकोशलेन्द्रोदिलीपोऽनपत्यतयातदर्थवसिष्ठाश्रमंगच्छति |

कुलगुरुस्तदर्थसुरभीशापंनिवारकंविजायतन्निमित्तंनन्दिनीसेवनायादिशति |

स्वरक्षार्थसमर्पितदेहायतस्मैनन्दिनीपुत्रप्राप्तिरूपवरंददाति | दिनेषुगच्छत्सुसुदक्षिणारघुंप्रसूते।

रघोरपिअजस्तस्यदशरथाख्यःसुतःक्रमेणपृथिवींपालयतः | दशरथस्य सम्पादितपुत्रेष्टियजस्यराम-

भरत-लक्ष्मण-शत्रुघ्नाख्याश्चत्वारःपुत्राःभवन्ति । रामोहिधनुःषणंविजित्यजनकजांसीतामृद्वहति । स

हिपितुराजयाचतुर्दशवर्षाणिवनेतिष्ठतिनिहन्ति च तत्र स सीतापहारकंलोकरावणंरावणम्।

रामस्यकुशलवाख्यौसुतौ। कुशस्यहिकुमुद्वत्यामतिथिर्नामसुतः। तदन्वयेएवअग्निवर्णस्यराजोजन्म ।

इतिसङ्क्षेपणरघुवंशगताकथा।

द्वितीयेसर्गनन्दिनीपरिचर्यावर्णनं, तृतीयेसदोहदायाःसुदक्षिणायाःवर्णनं, चतुर्थरघुदिग्विजयवर्णनं,

षष्ठेऽन्दुमतीस्वयंवरसभावर्णनं, सप्तमेअजस्यङ्नदुमत्यासहविवाहवर्णनं, अष्टमेअजविलापः,

नवमेवसन्तवनंमृगयावर्णनञ्च, दशमेभगवत्स्तुतिः, त्रयोदशेभूगोलवर्णनं, चतुर्दशेसीतापरित्यागः,

षोडशेऽजस्यअयोद्याप्रत्यागमनं, जलाविहारवर्णनञ्च, सप्तदशोराज्याभिषेकवर्णनमतिथे;
 एकोनविंशेऽग्निवर्णस्यकामकेलिवर्णनंकाव्यस्यास्यसमुल्लेखनीयाविषया: ।
 केचिदस्यकाव्यस्यसप्तदशसर्गेऽवावसानंमन्यन्ते । तदवसानपद्यमपितथासूचकमेवदृश्यतेनैव च
 तदनन्तरवर्तिनोरद्याययोःकालिदाससम्मताचमत्कृतिरपि। एवंमन्यतेयदत्रद्वौपक्षौसम्भवतः ।
 प्रथमस्तुकाव्यमिदंसप्तदशसर्गेऽवविरचितंसम्भवतिअपरश्चयदि न
 तथातदाऽस्यएकोनविंशतिसर्गानन्तरमपिआसन्नन्येऽपिकतिपयेसर्गाःयेखलुकालेनकवलिताः ।
 अथवाएदन्तरालेऽवकविपार्थिंविग्रहमत्यजदिति ।

स्तोत्राणि

कालीस्तोत्रं, गङ्गाषटकं, चण्डिकादण्डकं, श्यामलादण्डकं, मकरन्दस्तवः, अम्बास्तवः, लक्ष्मीस्तवः,
 लघुस्तवः, कल्याणस्तवः, शृङ्गारतिलकप्रभृतीनि च ।

महाकवेःकालिदासस्यविद्वत्तायाःव्यक्तित्वस्यविषये च तस्यग्रन्थाःएवनिरूपयन्ति ।
 तस्यत्रिषुनाटकेषु च आदौशिवस्तुतिःविद्यते ।

कुमारस्कन्दस्यजननंवर्णयित्वाकिञ्चित्काव्यमेवअलिखत् । रघुवंशस्यआरम्भेपार्वतीपरमेश्वरं च
 सम्प्रार्थितवान् । अभिज्ञानशाकुन्तलस्यअन्तिमभागेनीललोहितःमुकितंमेदातुइतिशिवंप्रार्थयामास ।

एतौःकारणौःकालिदासःशिवभक्तःइतिस्पष्टंभवति । परम्अन्यत्रसःब्रह्माणंविष्णुं च अस्तौत् ।
 एतत्अस्यसौहार्दपूर्णव्यक्तित्वस्यनिर्दर्शनम् । तस्यकृतिषुवैदिक्यज्यागादिनाम्उच्चस्थानम्अस्ति ।

उपनिषदांतत्वानिजीवनदृष्टेःआधारभूतानिइतिपरिदृश्यते ।

नाटकानि

मालविकाग्निमित्रम्-एतत् राजःअग्निमित्रस्यकथा अस्ति। सः मालविकानामसेविकाम् अकामयत्।

एतं विषयं जात्वा स्वरा जी अकृद्यत् । मालविकाम् आसेधयत् च। परन्तु मालविकाराजपुत्री आसीत्।

तस्याः जन्म जात्वा राज्याः अनुमत्या अग्निमित्रः मालविकाम् परिणीतवान्।

अभिज्ञानशाकुन्तल-नाटकम् विश्वप्रसिद्धम्। इदं नाटकं पठित्वा प्रसिद्धः जर्मन्-

कविः गोएट् अत्यन्तं विमुग्धः परमानन्दितश्च अभवत्।

अस्य नाटकस्य अनुवादाः विश्वस्य अनेकासु भाषासु उपलभ्यन्ते।

- विक्रमोर्वशीयम् अप्सराउर्वशी महाराजः पुरुरवस्परस्परम् इष्टवन्तौ। परं तयास्वर्गेऽषितव्यम्।

तत्र नाटके दोषं कृत्वा इन्द्रः तां शाप्तवान् "त्वं, भूलोके मत्यरूपे स्वकान्तेन सहजीविष्यसि।

परं यदासः आवयोः सूनुं पश्यति तदात्वं स्वर्गं पुनरागमिष्यसि" इति।

कालानन्तरम् शापात्विमुक्तौ पुरुरवस्तुर्वशी च सुखेन जीवितवन्तौ।

पद्यम्

कुमारसंभवम् मेघदूतम् रघुवंशम् ऋतुसंहारम् च कालिदासस्य विशेषकाव्याणि सन्ति।

- मेघदूतं संस्कृत-साहित्ये प्रख्यातं दूतकाव्यम्। तत्सन्देश-काव्यम् इत्यपिपरिचितम्।

- कुमारसंभवम् नाम महाकाव्यम् महाकविना कालिदासेन विरचितम्।

अस्मिन्प्रकृतेः शोभा सुशब्दैः वर्णिता। अस्मिन्सप्तदशसर्गाः सन्ति।

अस्मिन्काव्ये स्कन्दस्य जन्मवर्णितम्।

- रघुवंशम्-रघुवंशम् महाकविना कालिदासेन विरचितमेकं महाकाव्यम् स्ति।

महाकाव्ये इस्मिन्ब्राजः रघोः वंशस्य पूर्णवर्णनमस्ति। सूर्य-प्रभवस्यास्यवंशस्य मनु-दिलीप-अज-दशरथ-

रामादीनां सर्वेषां नृपाणां विस्तृतं वर्णनमस्ति।

कालिदासस्य काव्यवैशिष्ट्यम्

कविकुलगुरुः कालिदासः संस्कृतवाङ्मये स्वप्रकृते प्रथमोऽन्तिमश्च कविः। कथितं हि -

पुराकवीनां गणनाप्रसङ्गेकनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः।

अद्यापितत्तुल्यकवेरभावादनामिकासार्थवतीबभूव॥ इति ।

स हिवैदर्भरीतेःकविः | स्वल्पसमासास्वभावसरला च

तस्यशैलीसर्वानेवसद्यआकर्षयतिइतितस्यकलापक्षापेक्षायाहृदयपक्षस्यप्राधान्यंकाव्येषु । मूलतः स

अभिधायाःकविःकिन्तुतस्यकाव्यंध्वनिप्रधानम् । स हिगृहमप्यर्थसरलतयाव्यनक्ति ।

तत्रहिरसस्यतथाप्राञ्जलासिद्धिर्याकमनीयतातत्रैवकृतनिवासादृश्यते । स हि न

कुत्रापिपश्चाद्वर्तिकविरिवपाणिडत्यंप्रदर्शयति ।

तस्यहिसर्वाण्यपिपात्राणिनैवविचारवाहकान्यपितुस्पष्टव्यक्तिकानिकथानुकूलानि च ।

सर्वोऽपिपात्रवगैःस्वेस्वेस्थानेऽनुकूलत्वेननिबद्धोऽस्ति । तस्यकाव्येसमय-

स्थानक्रियाणांसमन्वितिःस्पष्टदृश्यते । प्रसादगुणसमुज्जवलातस्यकृतिनतराञ्चमत्कारातिशयंबिभर्ति

। यथाहि -

सरसिजमनुविद्धंशैवलेनापिरम्यंमलिनमपिहिमांशोर्लक्ष्मलक्ष्मींतनोति ।

इयमधिकमनोजावल्कलेनाऽपितन्वीकिमिवहिमधुराणांमण्डनंनाकृतीनाम्॥

शमयतिगजानन्यान्गन्धद्विपःकलभोऽपिसन्भवतिसुतरांवेगोदगंभुजडगशिशोर्विषम्॥

भुवमधिपतिर्बालावस्योऽप्यलंपरिरक्षितुं न खलुवयसाजात्यैवायंस्वकार्यसहोभरः॥

प्रतिपक्षेणाऽपिपतिंसेवन्तेभर्तृवत्सलीःसाध्व्यः ।

अन्यसरितामपिजलंसमुद्रगाःप्रापयन्त्युदधिम् ॥

कालिदासस्ययथायात्तमभिवर्तमानाभाषासर्वानानन्दयति । रघुवंशोहितापसःकौत्सोरघुंकथयति -

शरीरमात्रेणनरेन्द्रतिष्ठन्नाभासितीर्थप्रतिपादितद्दिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिःस्तम्बेननीवारङ्गवशिष्टः॥

तस्यहितप्रमाचमत्कारस्तुसर्वानेवातिशेते ।
 यद्यपितत्कृतौयमकोत्प्रेक्षाऽर्थान्तरन्यासादीनाम् अप्यलङ्काराणां कमनीयः प्रयोगोदृश्यते, तथापि स
 हितप्रमानिपुणः प्रतिभातिसर्वत्र । स हिप्रायः पूर्णोपमामेव प्रयुनकितकाव्येचमत्कारोत्कर्षाय । यथाहि -
 सञ्चारिणीदीपशिखे वरात्रौयं यं व्यतीयाय पतिं वरासा ।
 नरेन्द्रमार्गाद्वृद्धवप्रपेदेविवर्णभावं स सभूमिपालः ॥
 रघुवंशेहिनवमेसर्गेतेन हियमकप्रयोगोऽपितथैव विहितः । यथाहि -
 परिचयं चललक्ष्यनिपातनेभयरुषोऽचतदिङ्गितबोधनम् ।
 श्रमजयात्प्रगुणाऽन्यकरोत्यसौतनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥
 स हिअलङ्कारान्प्रयुक्तेकिन्तु न कदापितेनार्थसम्पदो मनागपिवस्तुहासमनुमन्यते ।
 तस्यहि मन्दाक्रान्ताऽभीष्टं वृत्तं तथैव वंशस्थमपि । तस्यहिकाव्येविविधवृत्तयोजनाचातुरीदृश्यते ।
 इन्द्रवज्राहिबहुधाप्रयुक्ततत्रापि । मधुराधिपतेः निखिलं मधुरम् । स यदेवस्पृशतितदेव चारुत्वमुत्पादयति ।
 कालिदासस्यकृतिषु प्रकृतिः नृत्यतिसर्वत्र सजीवत्वेन । तत्र हिजडमपिचेतनवदव्यवहरति ।
 शकुन्तलायैवक्षाअपिपतिगृहगमनायानुमन्यन्ते । सीताविलापेन समस्तमेव वनं स्तब्धं भवति । यथा -
 नृत्यं मयूराः कुसुमानिवक्षादर्भानुपातानिवजहुर्हिण्यः ।
 तस्याप्रपञ्चसमदुःखभावमत्यन्तमासीदुदितं वनेऽपि ॥
 तस्यहिकृतौ मनोवस्थाविश्लेषणं तु परमाधुनिकानपिदूरेस्थापयति ।
 तेनैव कालिदासकृतौ कलाभावपक्षयो प्रशस्यः समन्वयोलभ्यते ।
 शकुन्तलांत्यक्त्वाशिविरं प्रतिनिवर्तमानस्यदुष्यन्तस्यावस्थेत्थं वर्णिता -
 गच्छतिपुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।
 चीनाशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥
 शङ्करदर्शनानन्तरं पार्वत्याअवस्थेत्थं चित्रिता -

तंवीक्ष्यवेपथुमतीसरसाङ्गयष्टिनिक्षेपणायपदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेवसिन्धुःशैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

एभिरन्यैश्चवैशिष्ट्यैःकालिदासःकविकुलगुरुः, स्मृतोऽनुकृतश्चपश्चाद्वर्तिभिःकविभिः

२.४.२. सारांशः

परिभाषा:गीतिकाव्यंतादृशंकाव्यंअस्तियत्रगेयता, लयः, तथाभावनात्मकताप्रधानंभवति। अत्रसंक्षिप्तं,

सरलं, लयबद्धं, तथाभावप्रधानंकाव्यंरचयते।

गीतिकाव्यंछन्दःसाहित्यस्यएकःप्रमुखःतथालोकप्रियःअंगःअस्ति।

लक्षणानिःलघुताःगीतिकाव्यंसंक्षिप्तंभवति। भावप्रधानताःअत्रकविःस्वीयःभावः, अनुभूत्यः च

व्यक्तयति। लयबद्धताःअत्रलयः, तालः च अनिवार्यःअस्ति। सरलताःअत्रसरलभाषायाःप्रयोगःभवति।

विविधविषयाःशृङ्गारः, वीरः, करुणः,

शान्तःइत्यादीनांरसानांवर्णनंक्रियते।रूपकसहितताःअत्रअलङ्काराःप्रचुरतयाप्रयोगेभवन्ति।

इतिहासःगीतिकाव्यस्यइतिहासःअतीवप्राचीनःअस्ति। अयंकाव्यप्रकारःमहाभारते, रामायणे,

कालिदासस्य "मेघदूते" च दृष्टव्यः। कालिदासः, जयदेवः, भवभूतिः,

बाणभट्टःइत्यादयःप्रसिद्धाःगीतिकवयःसन्ति।

आधुनिकप्रवृत्तयःअद्यतनकालेअपिगीतिकाव्यंलोकप्रियंअस्ति।

अनेकेआधुनिककवयःगीतिकाव्यंरचयन्ति। हिन्दी, बाङ्गला,

मराठीइत्यादिभाषासुगीतिकाव्यंप्रचुरतयाप्रयोगेअस्ति।

सामाजिकंतथासांस्कृतिकंमहत्वःगीतिकाव्यंसमाजस्यविविधपक्षानांप्रतिबिम्बंभवति।

अत्रसमाजस्यविभिन्नभावनाः, संघर्षाः, प्रेमः, वीरताइत्यादीनांवर्णनंक्रियते।

सांस्कृतिकदृष्ट्याअपिअयंमहत्वपूर्णअस्ति। धार्मिकविधिषु, अनुष्ठानेषु, उत्सवेषु च

अयंगायनंप्रचलितंअस्ति।

साहित्यशास्त्रीयविवेचनम्:

छन्दःशिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, वसन्ततिलकाइत्यादीनांछन्दानांप्रयोगः।

अलङ्कारःरूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकःइत्यादीनांअलङ्काराणांप्रयोगः।

रसःशृङ्गारः, वीरः, करुणः, शान्तःइत्यादीनांरसानांप्रयोगः।

गीतिकाव्यंसाहित्येएकंमहत्वपूर्णतथामनोहरंस्थानंधारयति।

एतस्यपठनंतथारचनंसाहित्यानुरागिणःतथाकवीनांकृतेअतीवरुचिकरंभवति।

२.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- गितिकाकव्यस्यक्रमविकशलिखतु?
- गितिकाकव्यस्यउत्पत्तिलिखतु?

२.६.अध्ययनमार्गदर्शिका

- सम्भास्त्रतसाहित्यस्यइतिहस, गोपिनाथमहपत्र?
- सम्भास्त्रतसाहित्यस्यइतिहस, हरेकृसज्जसतपथि?
- सम्भास्त्रतसाहित्यस्यइतिहस, वलदेवउपर्याय?

Unit No.3Meghadutam- (Purvamegha)

३.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

३.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलंसाहित्यिकज्ञानं, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणांविकासःअपिभवति। अत्रप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्तिः

- रसानुभूत्याःलाभः

मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतःशृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौस्तः।

एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यःउत्पादयन्ति।

- साहित्यिककौशलस्यविकासः

कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।

एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति, विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः,

रसःइत्यादीनांप्रयोगे।

- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः

मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति।

एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं,

तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।

- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

एतत्काव्ये प्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासा:

च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- मानसिकशान्तिः

कालिदासस्यसरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।

एतत्काव्यस्यपठनंमानसिकशान्तयेउपयुक्तंभवति।

- साहित्येआनन्दानुभवः

कालिदासस्यकाव्यं सुन्दरं तथा रुचिकरं भवति।

एतस्यपठनं साहित्ये आनन्दानुभवाय अतीव सहायकं भवति।

- प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याः लाभःः

मेघदूतम् प्राकृतिकवर्णनं प्रसिद्धं अस्ति।

एतत्काव्यस्यपठनं द्वारा पाठकः प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेन तृप्तिं प्राप्नोति।

- कल्पनाशक्तेः विकासःः

कालिदासः मेघदूतं इतिकल्पितवान्। एतस्य कल्पनायाः पठनं पाठकस्य कल्पनाशक्तिं वर्धयति।

- जीवनमूल्यानां बोधःः

मेघदूते प्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम् अस्ति।

एते जीवनमूल्याः पाठके षुबोधयन्ति।

- साहित्यशास्त्रीय ज्ञानस्य वृद्धिःः

मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य,

तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति।

सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिक दृष्ट्या महत्वपूर्ण भवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथा सामाजिके दृष्ट्या अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथा बुद्धिं समृद्धिं करोतु।

३.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्ण, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

- काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारःः

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासे नरचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकम् इति मान्यते।

➤ . काव्यस्यप्रकारः:

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यंभवति।अत्रएकस्यविरहीयक्षस्यकथावर्णिताअस्ति,
यःमेघंदूतंकृत्वास्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

➤ . कथावस्तुः:

- "मेघदूतस्य"
यःअलकानगरेस्वीययापत्नीयासहनिवसति।सःयक्षःस्वस्यस्वामिनः
शापेनरामगिरिप्रतिनिर्वासितःभवति।तत्रसःविरहदुःखेनक्षिलश्यते।अनेनसःएकावर्षाकालेमेघंदूतंकृ
त्वास्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

➤ . काव्यस्यसंरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौभाग्यविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघःऽत्रयक्षःमेघंप्रतिसन्देशंप्रारभते।तस्मैमार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणिचर्वण्यति।
उत्तरमेघःऽत्रयक्षःस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।तस्याःविरहदुःखं, तदुपरितस्यप्रेमं,
तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःःमुख्यपात्रंयःस्वीयायाःपत्नींविरहदुःखेनक्षिलश्यते।
- यक्षपत्नीःयक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति।
- मेघःःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताःरसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति।अत्रशृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह)
रसौप्रमुखतयाव्यक्तौस्तः।

. काव्येप्रयुक्ताःछन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देणरचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्ये वर्णिता निस्थलं तथा प्रकृतिःः

- काव्ये विविध प्राकृतिक स्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां,
नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैलासपर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां,
चित्रकूटं, इत्यादी निस्थलानि दर्शयति।

. काव्यस्य प्रभावःः

- "मेघदूतस्य"
प्रभावः अतीव व्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृत साहित्ये तथा अन्यासु भाषासु अपिगीति काव्यानां रचना
याः प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावना त्मकता,
तथा गेयता पाठकानां हृदये षुस्थायि निप्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्य भाषा तथा शैलीः

- कालिदासस्य भाषा सुगम्या, सरला, तथा लिपिता अस्ति। तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता,
तथा अलङ्कार युक्ता भवति।

उपसंहारःः

- "मेघदूतम्"
कालिदासस्य गीति काव्यं संस्कृत साहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति। एतस्य पठनं न केवलं साहित्यिक रूपं
चिंवर्धयति, अपितु भावना त्मकता, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः,
तथा सांस्कृतिक ज्ञानं च ददाति। एतत्काव्यं साहित्य प्रेमिणां कृते अनिवार्य पठनीय म् अस्ति।

३.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृत साहित्ये एकं प्रमुखं गीति काव्यं अस्ति। अयं काव्यं न
केवलं संस्कृत साहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा,

साहित्यिककौशल, तथाभावनात्मकगहनताएतस्यकाव्येस्पष्टादृश्यन्ते। “मेघदूतस्य”

विषयःतत्त्वतःएकःविरहगाथाऽस्ति, यत्रएकःयक्षःस्वस्यपत्नींप्रतिमेघंदूतंकृत्वासन्देशंप्रेषयति।

अत्रकाव्यस्यविषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथाअन्यानिप्रमुखानिअङ्गानिविस्तृतरूपेणवर्णयामः।

काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

“मेघदूतस्य” रचनाकालःसामान्यतःकालिदासस्यकालस्यचतुर्थसतकम्मान्यते।

कालिदासःसंस्कृतसाहित्यस्यमहाकविःअस्ति, यस्यकाव्यशास्त्रे,

विशेषतःगीतिकाव्येअतीवमहत्वपूर्णस्थानंअस्ति। एषःकविःआत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु

च उत्कृष्टलेखनंकृतवान्। “मेघदूतम्” काव्येतस्यरचनाशक्ति, वर्णनशक्ति,

तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचना:

“मेघदूतम्” द्वावाधिकांशौभागौविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघः:

○ पूर्वमेघःकाव्यस्यआरम्भिकःभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघंप्रतिस्वीयंसन्देशंप्रारभते।

अत्रयक्षःमेघस्यविरहगाथायाःविवरणं, मार्गवर्णनं,

तथाविविधप्राकृतिकदृश्याणिप्रदर्शयति।

यक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्ग च वर्णयति,

यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः:

○ उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति,

यत्रयक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं, तस्यविरहदुःखं, तथापुनर्मिलनस्यआशांत्यक्तयति।

यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्तिलश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः
(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम,
तथाविरहदुःखंअत्यन्तंत्यक्तंभवति।
यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गिविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्" काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथाअस्ति। यक्षः,
जोकुबेरस्यस्वामिनःशापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितः, स्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्तिलश्यते।
सःमेघदूतंकृत्वास्वस्यपत्नींप्रतिप्रेमपूर्णसन्देशंप्रेषयति। काव्यस्यविषयवस्तुःमुख्यतःयक्षस्यविरहदुःखं,
तस्यप्रेमं, तथापत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषणंइत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्" काव्ये प्राकृतिक वर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति।
 कालिदासः प्राकृतिक दृश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवान्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च
 विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलास पर्वतस्य,
 विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति।
 अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं,
 तथा पत्नीं प्रतिभावपूर्ण सन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रति सन्देशं प्रेषयति,
 यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं,
 तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीय पृष्ठभूमिः

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ता छन्देर चितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ता छन्दः गेयता, लयः,
 तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति,
 यः काव्यस्य सौन्दर्यम् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः,
 यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति।
 कालिदासस्य अलङ्कार युक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः:

○ "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति। अत्रशृङ्गाररसः (प्रेम) तथाकरुणरसः (विरह) प्रमुखतयाव्यक्तौस्तः। यक्षस्यप्रेमभावःतथाविरहदुःखंशृङ्गाररसस्यप्रमुखंअड्गंअस्ति।

सांस्कृतिकमहत्वः:

"मेघदूतम्" सांस्कृतिकवृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविध पक्षाः वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनिकाव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमि प्रतिपादयन्ति। काव्ये धर्मो यसन्दर्भाः, आदर्शाः, तथा संस्कृति-संबन्धनी सूचनाः वृष्टव्याः सन्ति।

3.4.1. मेघदुतपूर्वमेघ

3.4.2. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्य गीतिकाव्यं संस्कृत साहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिक वर्णनम्, भावना त्मकता, साहित्य शास्त्रीय विशेषता: च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्य प्रेमिणां कृते अनिवार्य पठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिक रुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावना त्मक गहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावना त्मक "मेघदूतम्" संस्कृत साहित्ये एकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणी ग्रन्थे षु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अद्य यन्म प्राप्त वान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावना त्मक गहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अद्य यन्म कर्तुं मङ्गलं अस्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणी ग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

3.5. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूत काव्यस्य सारकथा लिखतु?

- उपमाकालिदसस्यलिखतु?
- मेघदूतेप्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्यअमार्गवर्णनालिखतु?

३.६.अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत):हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars:"The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.4 Meghadutam- (Purvamegha)

४.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

४.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलंसाहित्यिकज्ञानं, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणांविकासःअपिभवति।

अत्रप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्ति:

- रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतःशृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौस्तः।
एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यःउत्पादयन्ति।

- . साहित्यिककौशलस्यविकासःः

कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।
एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति, विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः,
रसःइत्यादीनांप्रयोगे।

- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः

मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति।
एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं,
तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।

- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

एतत्काव्येप्राचीनभारतीयसंस्कृतेःविविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः
च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः

कालिदासस्यसरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।
एतत्काव्यस्यपठनंमानसिकशान्तयेउपयुक्तंभवति।

- . साहित्येआनन्दानुभवः

कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंतथारुचिकरंभवति।
एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायकंभवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः

मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनंप्रसिद्धंअस्ति।
एतत्काव्यस्यपठनंद्वारापाठकःप्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेनतृप्तिंप्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्तेःविकासः

कालिदासःमेघदूतंइतिकल्पितवान्। एतस्यकल्पनायाःपठनंपाठकस्यकल्पनाशक्तिंवर्धयति।

- १. जीवनमूल्यानांबोधः:

मेघदूतेप्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम् अस्ति।
एतेजीवनमूल्याःपाठकेषुबोधयन्ति।

- २. साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः:

मेघदूतम् अध्ययनं द्वारापाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य,
तथारसशास्त्रस्यज्ञानं प्राप्नोति।

सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिकवृष्ट्यामहत्वपूर्णभवति, अपितु सांस्कृतिके,
मानसिके, तथा सामाजिकेवृष्ट्याः अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः,
तथा बुद्धिं समृद्धिं करोतु।

४.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं,
रसानुभूतिपूर्णं, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

- १. काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारः:

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेन रचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कवि: अस्ति,
यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकम् इति मान्यते।

- २. काव्यस्य प्रकारः:

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथा वर्णिता अस्ति,
यः मेघदूतं कृत्वा स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

- ३. कथावस्तुः:

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति,
यः अलकानगरे स्वीययापत्नीयासह निवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य)

शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति।तत्रसःविरहदुःखेनक्लिश्यते।अनेनसःएकावर्षाकालेमेघंदूतंकृ

त्वास्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

➤ . काव्यस्यसंरचनाः

- "मेघदूतम्" द्वौभागौविभक्तम्‌अस्ति:

पूर्वमेघःऽत्रयक्षःमेघंप्रतिसन्देशंप्रारभते।तस्मैमार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणिचर्वण्यति।

उत्तरमेघःऽत्रयक्षःस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।तस्याःविरहदुःखं, तदुपरितस्यप्रेमं, तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःऽमुख्यपात्रंयःस्वीयायाःपत्नींविरहदुःखेनक्लिश्यते।
- यक्षपत्नीःयक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति।
- मेघःऽदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताःरसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति।अत्रशृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौप्रमुखतयाव्यक्तौस्तः।

. काव्येप्रयुक्ताःछन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देणरचितंअस्ति, यःछन्दःगेयता, लयः, तथासौष्ठवंसूचयति।

. काव्येवर्णितानिस्थलंतथाप्रकृतिः:

- काव्येविविधप्राकृतिकस्थलानां,नगरीणां,पर्वतानां,नदीनांचसुन्दरंवर्णनंकृतम्‌अस्ति।यक्षःमेघंकैला सपर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गड्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादीनिस्थलानिदर्शयति।

. काव्यस्यप्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावः अतीवव्यापकः अस्ति । अनेन संस्कृतसाहित्येतथा अन्यासु भाषासु अपिगीतिकाव्यानां रचना याः प्रेरणां दत्ता । मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावनात्मकता, तथा गेयतापाठकानां हृदयेषु स्थायि नि प्रभावं कृत्वा तिष्ठति ।

. काव्यस्य भाषात् थाशैलीः

- कालिदासस्य भाषासु गम्या, सरला, तथा लिपिता अस्ति । तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथा अलङ्कारयुक्ता भवति ।

उपसंहारः

- "मेघदूतम्"

कालिदासस्य गीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति । एतस्य पठनं न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति । कालिदासस्य प्रतिभा, साहित्यिककौशल, तथा भावनात्मकगति न ताएतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते । "मेघदूतस्य"

४.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति । अयं काव्यं न
केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति । कालिदासस्य प्रतिभा,
साहित्यिककौशल, तथा भावनात्मकगति न ताएतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते । "मेघदूतस्य"
विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघदूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति ।
अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अङ्गानि विस्तृतरूपेण वर्णयामः ।

काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारःः

"मेघदूतस्य" रचनाकालः सामान्यतः कालिदासस्य कालस्य चतुर्थसतकम्मान्यते । कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य महाकविः अस्ति, यस्य काव्यशास्त्रे, विशेषतः गीतिकाव्ये अतीव महत्वपूर्ण स्थानं अस्ति ।

एषःकविःआत्मकथायाम् प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टंलेखनंकृतवान्। "मेघदूतम्"

काव्येतस्यरचनाशक्ति, वर्णनशक्ति, तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचनाः

"मेघदूतम्" द्वावाधिकांशौभागौविभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघः

- पूर्वमेघःकाव्यस्यआरम्भिकःभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघंप्रतिस्वीयंसन्देशंप्रारभते।
अत्रयक्षःमेघंस्वस्यविरहगाथायाःविवरणं, मार्गवर्णनं, तथाविविधप्राकृतिकदश्याणिप्रदर्शयति। यक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च वर्णयति, यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति,
यत्रयक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।
अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं, तस्यविरहदुःखं, तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।
यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः (कुबेरस्य) शापेनरामगिरिप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम, तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।
यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः

- यक्षस्यपत्नी, या अलकानगरे निवसति। यक्षपत्नीस्य पात्रं प्रेमपूर्णतथा संवेदनशीलं अस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाः पतिं प्रतिक्षति, तथा स्वस्य प्रेमं अनुभूयति।

मेघः:

- मेघः दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति। मेघस्य पात्रं काव्यस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति, यः यक्षस्य प्रेमस्य माध्यमं अस्ति। मेघः मार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां च वर्णनं क्रियते।

काव्यस्य विषयवस्तुः:

"मेघदूतम्" काव्यस्य विषयः एकः विरहगाथा अस्ति। यक्षः, जो कुबेरस्य स्वामिनः शापेन रामगिरि प्रतिनिर्वासितः, स्वस्य पत्नीं प्रतिविरहदुःखेन क्लिश्यते। सः मेघदूतं कृत्वा स्वस्य पत्नीं प्रतिप्रेमपूर्ण सन्देशं प्रेषयति। काव्यस्य विषयवस्तुः मुख्यतः यक्षस्य विरहदुःखं, तस्य प्रेमं, तथा पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषणं इत्यादी नियथार्थं पृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्" काव्ये प्राकृतिकवर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिकदश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं, तथा पत्नीं प्रतिभावपूर्ण सन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीय पृष्ठभूमि::

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति। कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः। यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति।

सांस्कृतिक महत्वः:

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविध पक्षा: वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमि प्रतिपादयन्ति। काव्येधर्मीय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति।

४.४.१. मेघदूतपूर्वमेघ

कालिदासस्य "मेघदूत" संस्कृत साहित्यस्य अद्वितीयं रत्नम् अस्ति, कविस्य उत्तम काव्यशैल्याः प्रतिबिम्बम् अस्ति। "मेघदूत" न केवलं प्रेमविरहयोः काव्यं, अपितु प्रकृतेः, भावानाम्, सांस्कृतिक विरासतां च अद्वितीयं चित्रणं प्रस्तुतं करोति। अस्मिन् काव्ये एकस्य यक्षस्य

स्वपत्न्याः कुबेरस्य शापस्य कारणेन स्वपत्न्याः विरक्तस्य दुःखदकथा कथयते । अस्य काव्यस्य मुख्यं आकर्षणं यक्षस्य मेघस्य दूतरूपेण उपयोगं कृत्वा स्वपत्न्याः कृते सन्देशं प्रेषयति इति सुन्दरं चित्रणं, तेषां प्रेमविरहस्य च गहनभावनाः।

परिचयः

"मेघदूत" इत्यस्मिन् कालिदासः यक्षस्य माध्यमेन मानवस्वभावं प्रति प्रेम, विरहः, संवेदनशीलतां च महता सजीवतायाः आत्मीयतायाः च सह प्रस्तुतवान् अस्ति । अस्मिन् यक्षो देवता प्रियायाः दूरं जातः, सः तस्याः समीपं कथञ्चित् स्वभावं प्रसारयितुम् इच्छति । वर्षाकाले मेघान् दृष्ट्वा प्रियाय स्वसन्देशं प्रसारयितुं प्रार्थयति । यक्षस्य विरहः, प्रियस्य प्रति तस्य भावाः, मेघद्वारा सन्देशस्य आदानप्रदानं च अस्मिन् काव्ये मुख्यविषयाः सन्ति ।

प्रेमवियोगयोः स्पर्शप्रदं चित्रणम्

"मेघदूत" इत्यस्य मूलविषयः प्रेम विरहः च । यक्षस्य भार्यायाः प्रेमणः अत्यन्तं तीव्रः स्पर्शप्रदः च भवति । यक्षस्य प्रियाविरहः, तया सह पुनर्मिलनस्य इच्छा च अस्मिन् काव्ये व्यजयते । अयं यक्षप्रेम अलौकिकत्वेऽपि अतीव मानवीयः, यस्मिन् संयोगाशाविरहदुःखयोः मिश्रणं भवति । अयं प्रेम केवलं शारीरिकसामीप्यमात्रे एव सीमितः नास्ति, अपितु मानसिक-भावनात्मक-स्तरस्य अपि गहनतया सम्बद्धः अस्ति । यक्षः प्रियतः दूरं सहितुं असमर्थः अस्ति, मेघद्वारा स्वसन्देशं प्रेषयितुं विचारः अस्य प्रेमस्य गभीरताम् प्रतिबिम्बयति ।

प्रकृतेः सौन्दर्यम्

"मेघदूत" इत्यस्मिन् प्रकृतेः चित्रणं अतीव सुन्दरं अद्वितीयं च अस्ति । कालिदासः मेघमार्गेण यक्षस्य यात्रायाः वर्णनं कुर्वन् अनेकाः प्राकृतिकाः दृश्याः वर्णिताः सन्ति । एतेषु पर्वत-नदी-वनानि, उपत्यकानि, नगराणि च उल्लेख्यन्ते, येन कविस्य सूक्ष्म-अवलोकन-शक्तिः, प्रकृतेः प्रति गहन-प्रेमः च दृश्यते ।

वर्षाकृतुः मेघाः च : अस्मिन् काव्ये वर्षाकृतुः विशेषं महत्त्वं दत्तम् अस्ति । अयं कालः यदा आकाशः घनमेघैः आवृतः भवति, तेषां गर्जनाभिः सर्वः प्रकृतिः जीवति । मेघस्य वर्णः, तस्य गरजः, तस्य गतिः, तस्य शीतलबिन्दवः च सर्वे मिलित्वा प्रेमविरहस्य भावः अधिकं दृढं करोति इति वातावरणं निर्मानित

पर्वताः, नद्यः च : कालिदासे नानापर्वतानां नद्यः च सजीवं चित्रणमपि कृतम् अस्ति । हिमालयस्य ऊर्ध्वर्ता, विन्ध्यचलस्य हरितत्वं, गंगा, यमुना, नर्मदा, सरस्वती इत्यादीनां नद्यः पवित्रता च उल्लिखिता अस्ति । एतेषां प्राकृतिकदृश्यानां माध्यमेन कविः भारतस्य भौगोलिकसौन्दर्यम् अपि प्रस्तुतवान् अस्ति ।

वनानि पशवः च पक्षिणः- यक्षः मेघान् प्रेषयति यस्मात् मार्गेण सघनवनानि, सुगन्धितपुष्पाणि, पक्षिणां मधुराणि च कूजन्ति इति अपि वर्ण्यते । एतेषु मयूर-हंस-कोकिल-विविधपक्षिणां उल्लेखः अस्ति, येन सम्पूर्णमार्गं रङ्गिणं, संगीतमयं च वातावरणं प्राप्यते ।

मानवमनोविज्ञानं भावाः च

"मेघदूत" इत्यत्र मानवसंवेदनानां भावनानां च गहनतया अध्ययनं कृतम् अस्ति । यक्षस्य हृदयं स्वपत्न्याः प्रति प्रेमकरुणापूर्णम् अस्ति । सः केनचित् प्रकारेण प्रियाय स्वभावं प्रसारयितुम् इच्छति । अत्र यक्षस्य दुःखं दुःखं च न केवलं तस्य व्यक्तिगतं दुःखं, अपितु प्रत्येकं प्रेमणः प्रियजनस्य दूरं भवति चेत् यत् भावः अनुभवति तस्य प्रतीकं भवति ।

मेघः स्वपत्न्याः कृते तस्य सन्देशं प्रदास्यति इति यक्षस्य विश्वासः तस्य आशायाः, विश्वासस्य, प्रेमस्य च गभीरताम् दर्शयति । यक्षस्य भावनाः न केवलं कान्तस्य प्रियस्य च प्रेमं व्यज्जयन्ति, अपितु प्रियजनस्य गमनसमये यत् विरहदुःखं भवति तत् अपि व्यज्यते । अत्र कालिदासः एकं साधारणं यक्षं मानवभावनाभिः पूरयित्वा एकं पात्रं कृतवान् यस्य सह प्रत्येकः व्यक्तिः स्वजीवने कुत्रचित् सम्बद्धः इति अनुभवति ।

सांस्कृतिकं धार्मिकं च तत्त्वम्

"मेघदूत" इत्यस्मिन् कालिदासे भारतीयसंस्कृते: धर्मस्य च विविधाः पक्षाः अपि समाविष्टाः सन्ति । येषु यक्षमार्गः गच्छति तेषु स्थानेषु स्थितानां मन्दिराणां, तीर्थस्थानानां, धार्मिकाणां च वर्णनं भवति । एतेन भारतीयसमाजस्य धार्मिकाभिमानानां, रीतिरिवाजानां च महत्त्वं जायते ।

तीर्थयात्राः, मन्दिराणि च : यक्षमार्गे प्रमुखाः तीर्थयात्राः, मन्दिराणि च उज्जयिन्यां महाकालस्य मन्दिरम् इत्यादयः उल्लिखिताः सन्ति । एतानि धार्मिकस्थानानि न केवलं पूजास्थलानि अपितु भारतीयसमाजस्य धार्मिकविश्वासस्य आधारमपि भवन्ति । तेषां वर्णनानि दर्शयन्ति यत् कथं धर्मः संस्कृतिः च भारतीयजीवनस्य अभिन्नः भागः अस्ति ।

संस्कारः परम्पराश्च : "मेघदूत" इत्यत्र भारतीयपरम्पराः संस्काराः च वर्णिताः सन्ति । मेघद्वारा यक्षस्य सन्देशस्य प्रसारणं सांस्कृतिकं प्रतीकं भवति, यत् प्रकृतेः माध्यमेन संचारस्य परम्परां प्रतिबिम्बयति । यक्षस्य करुणसंवादः

यक्षस्य प्रियेन सह संवादस्य इच्छा एतावत् प्रबलं यत् सः मेघं स्वस्य दूतं कर्तुं निश्चयं करोति । एषः संवादः न केवलं प्रेमस्य प्रतीकः, अपितु यक्षस्य करुणा, चिन्ता, तस्य मानसिकदशा च प्रतिबिम्बयति । यक्षस्य एषः संवादः एकपक्षीयः अपि एतावत् प्रभावी अस्ति यत् पाठकः स्वस्य दुःखं प्रेमं च गभीरं अनुभवति ।

मेघं प्रति यक्षस्य वचनं प्रेम, करुणा, दुःखं च मिश्रितम् अस्ति । सः स्वपत्न्याः स्थितिं अनुमानयति, तस्य विना सा अपि कियत् दुःखी भविष्यति इति चिन्तयति । अनेन संवादेन यक्षस्य प्रेम निःस्वार्थः शुद्धः च इति जायते ।

विरहस्य प्रभावः सामाजिकवृत्तिश्च

"मेघदूत" इत्यत्र यक्षस्य विरहदुःखः । अतीव मार्मिकतया वर्णितम् अस्ति । वियोगः न केवलं व्यक्तिस्य व्यक्तिगतः पीडा, अपितु प्रियं विना अपूर्णतां अनुभवति । भारतीयसमाजस्य

वियोगस्य विरहस्य च विशेषं महत्त्वं वर्तते, मानवभावनानां सामान्यः भागः इति मन्यते ।
अस्मिन् काव्ये विरहः नकारात्मकरूपेण न दर्शितः अपितु प्रेमस्य गभीरतायाः तस्य सत्यतायाः च
प्रतीकं मन्यते ।

भाषा शैली च

कालिदासः “मेघदूत” इत्यस्मिन् अतीव सरलं, मधुरं, आकर्षकं च भाषां प्रयुक्तवान् । उपमा-आलंकार-भावना-शब्दानां माध्यमेन कविः पाठकान् मोहितः अस्ति । कालिदासस्य शैली एतावता
प्रभावशालिनी अस्ति यत् पाठकः स्वयमेव तस्याः यात्रायाः भागः इव अनुभूयते । भाषायाः एषा
माधुर्यं चित्रं च “मेघदूत” संस्कृतसाहित्यस्य अद्वितीयं काव्यं करोति ।

सारांशः उपसंहारः च

“मेघदूत” केवलं प्रेमकथा न, अपितु मानवीयसंवेदनानां, प्रकृतेः सौन्दर्यस्य, सांस्कृतिकविरासतां,
धार्मिकाणां विश्वासानां च सुन्दरं संगमम् अस्ति । यक्षस्य माध्यमेन कालिदासः प्रेमविरहयोः
गहनतत्त्वान् एतावत् सजीवतया मार्मिकतया च चित्रितवान् यत् अद्यत्वे अपि एषा काव्यस्य
समानरूपेण प्रासंगिकता वर्तते ।

“मेघदूत” अस्मान् शिक्षयति यत् प्रेमिण धैर्यं, निष्ठा, समर्पणं च कियत् महत्त्वपूर्णम् अस्ति । इयं
काव्यं न केवलं प्रकृत्या आदानप्रदानस्य प्रेमस्य अद्भुतकथा अस्ति, अपितु जीवनस्य, मानवतायाः,
संवेदनशीलतायाः च गहनतरस्य अर्थस्य दर्शनं अपि अत्र अस्ति । यक्षः मेघं दूतं कृत्वा प्रकृतेः
मानवभावनानां च अखण्डः सम्बन्धः अस्ति इति दर्शयति, अस्याः काव्यस्य माध्यमेन कालिदासः
अयं सम्बन्धः अतीव सुन्दरं अभिव्यक्तवान् ।

अतः “मेघदूत” कालिदासस्य काव्यप्रतिभायाः उत्तमं उदाहरणम् अस्ति, यत् प्रेम, प्रकृतिः,
भारतीयसंस्कृतेः च तत्त्वानि एकत्र मिश्रयति, अस्मान् गहनतया दार्शनिकं अनुभवं च ददाति ।

४.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिकवर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीयविशेषता: च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिकरुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिकज्ञानं, प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मकगहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणीग्रन्थेषु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अध्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावनात्मकगहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अध्ययन नं कर्तुम् इच्छन्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणीग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

४.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथालिखतु?
- उपमाकालिदासस्य लिखतु?
- मेघदूते प्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्य अमार्गवर्णनालिखतु?

४.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell:;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder:
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones:
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Block No.2-Meghadutam- (Purvamegha

Unit No.5-Meghadutam- (Purvamegha

५.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

५.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलंसाहित्यिकज्ञानं, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणांविकासःअपिभवति। अत्रप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्तिः

- . रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतःशृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौस्तः।
एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यःउत्पादयन्ति।
- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:
कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।
एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति, विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः,
रसःइत्यादीनांप्रयोगे।
- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।
- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:

एतत्काव्येप्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः

च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेऽरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः:

कालिदासस्यसरलः,लययुक्तः,तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।

एतत्काव्यस्यपठनंमानसिकशान्तयेऽपयुक्तंभवति।

- . साहित्येआनन्दानुभवः:

कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंथारुचिकरंभवति। एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायंभवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः:

मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनंप्रसिद्धंअस्ति। एतत्काव्यस्यपठनंद्वारापाठकःप्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेनत् प्रिंप्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्तेःविकासः:

कालिदासःमेघदूतंइतिकल्पितवान्। एतस्यकल्पनायाःपठनंपाठकस्यकल्पनाशक्तिंवर्धयति।

- . जीवनमूल्यानांबोधः:

मेघदूतेप्रेमः, विरहः,विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम्अस्ति। एतेजीवनमूल्याःपाठकेषुबोधयन्ति।

- . साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः:

मेघदूतम्अध्ययनंद्वारापाठकःछन्दःशास्त्रस्य,अलङ्कारशास्त्रस्य,तथारसशास्त्रस्यज्ञानंप्राप्नोति।

सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलंसाहित्यिकदृष्ट्यामहत्वपूर्णभवति, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेदृष्ट्याःअपिउपकारकंभवति। एतत्काव्यंपाठकस्यहृदयम्, मनः, तथाबुद्धिंसमृद्धिंकरोतु।

५.३. काव्यस्यपरिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं,

रसानुभूतिपूर्णं, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषयः-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

➤ . काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारः:

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेन रचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकम् इति मान्यते।

➤ . काव्यस्य प्रकारः:

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघदूतं कृत्वा स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . कथावस्तुः:

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति,
यः अलकानगरे स्वीययापत्नीयासह निवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य)
शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षाकाले मेघदूतं कृत्वा स्वीययाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः अत्र यक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणिचर्वण्यति।

उत्तरमेघःः अत्र यक्षः स्वीययाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। तस्याः विरहदुःखं, तदुपरितस्य प्रेमं, तथा पुनर्मिलनस्य आशाव्यकतया ति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःः मुख्यपात्रं यः स्वीययाः पत्नीं विरहदुःखेन क्लिश्यते।
- यक्षपत्नीः यक्षस्य पत्नी, या अलकानगरे निवसति।

- मेघःऽदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताःरसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति।अत्रशृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौप्रमुखतयाव्यक्तौस्तः।

. काव्येप्रयुक्ताःछन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देणरचितंअस्ति, यःछन्दःगेयता, लयः, तथासौष्ठवंसूचयति।

. काव्येवर्णितानिस्थलंतथाप्रकृतिः:

- काव्येविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनांचसुन्दरंवर्णनंकृतम्अस्ति।यक्षःमेघंकैलासपर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादीनिस्थलानिदर्शयति।

. काव्यस्यप्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावःअतीवव्यापकःअस्ति।अनेनसंस्कृतसाहित्येतथाअन्यासुभाषासुअपिगीतिकाव्यानांरचना याःप्रेरणांदत्ता।मेघदूतस्यसुन्दरंवर्णनं, भावनात्मकता, तथागेयतापाठकानांहृदयेषुस्थायिनिप्रभावंकृत्वातिष्ठति।

. काव्यस्यभाषातथाशैलीः:

- कालिदासस्यभाषासुगम्या, सरला, तथालिताअस्ति।तस्यशैलीसौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथाअलङ्कारयुक्ताभवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"

कालिदासस्यगीतिकाव्यंसंस्कृतसाहित्येएकंअमूल्यंरत्नंभवति।एतस्यपठनंनकेवलंसाहित्यिकरु

चिंवर्धयति, अपितुभावनात्मकता, प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः,

तथा सांस्कृतिकज्ञानं च ददाति। एतत्काव्यं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति।

५.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति। अयं काव्यं न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा, साहित्यिककौशल, तथा भावनात्मकगहनता एतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य" विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघं दूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति। अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अङ्गानि विस्तृतरूपे णवर्णयामः।

काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारःः

"मेघदूतस्य" रचनाकालः सामान्यतः कालिदासस्य कालस्य चतुर्थसतकम् मान्यते। कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य महाकविः अस्ति, यस्य काव्यशास्त्रे, विशेषतः गीतिकाव्ये अतीव महत्वपूर्ण स्थानं अस्ति। एषः कविः आत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टं लेखनं कृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येत स्य रचना शक्ति, वर्णनशक्ति, तथा भावनात्मकगहनता सर्वत्र प्रकटन्ति।

काव्यस्य संरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः

- पूर्वमेघः काव्यस्य आरम्भिकः भागः अस्ति, यत्र यक्षः मेघं प्रतिस्वीयं सन्देशं प्रारभते। अत्र यक्षः मेघं स्वस्य विरहगाथायाः विवरणं, मार्गवर्णनं, तथा विविध प्राकृतिक दृश्याणि प्रदर्शयति।

यक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च वर्णयति,
यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशं
प्रेषयति। अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं, तस्यविरहदुःखं, तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।
यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः
(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम,
तथाविरहदुःखं अत्यन्तंव्यक्तंभवति। यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथाअस्ति। यक्षः, जोकुबेरस्यस्वामिनःशापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितः, स्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। सःमेघदूतंकृत्वास्वस्यपत्नींप्रतिप्रेमपूर्णसन्देशंप्रेषयति। काव्यस्य

विषयवस्तुःमुख्यतःयक्षस्यविरहदुःखं, तस्यप्रेमं, तथापत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषणंइत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि

|

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्"काव्येप्राकृतिकवर्णनंअत्यन्तंमहत्वपूर्णास्ति।कालिदासःप्राकृतिकदृश्याणांसुन्दरंवर्णनंकृतवा
न्। अत्रपर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणंक्रियते। यक्षःमेघस्यसहाय्येनमार्गवर्णनंक्रियते,
यथाकैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः,
चित्रकूटस्यइत्यादीनांविवरणंप्रस्तुतंअस्ति। अत्रप्रकृतिसौन्दर्यस्यअद्भुतंवर्णनंदृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्यभावनात्मकताअत्यन्तंमहत्वपूर्णास्ति। यक्षस्यप्रेमः, विरहदुःखं,
तथापत्नींप्रतिभावपूर्णसन्देशःप्रमुखंअङ्गंअस्ति। यक्षःस्वस्यपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति, यःप्रेमस्य,
आशां, तथाआश्वासनस्यप्रतीकंअस्ति। यक्षस्यभावनात्मकस्थिति, तस्यविरहदुःखं,
तथाप्रेमभावःअत्यन्तंस्पष्टंभवति।

काव्यस्यसाहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम्अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दःगेयता, लयः,
तथासौष्ठवंसूचयति। कालिदासःछन्दस्यप्रयोगेविशेषंकौशलंदर्शयति,
यःकाव्यस्यसौन्दर्यम्अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्येविभिन्नाःअलङ्काराःप्रचुरतयाप्रयोगेभवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः,
यमकःइत्यादीनांअलङ्काराणांप्रयोगःकाव्यस्यसौन्दर्यवर्धयति।कालिदासस्यअलङ्कारयु
क्तंलेखनंकाव्यस्यभावनात्मकता च विशिष्टंनिर्माति।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति। अत्रशृङ्गाररसः (प्रेम) तथाकरुणरसः(विरह)प्रमुखतयाव्यक्तौस्तः। यक्षस्यप्रेमभावःतथाविरहदुःखंशृङ्गाररसस्य प्रमुखंअङ्गंअस्ति।

सांस्कृतिकमहत्वः:

"मेघदूतम्" सांस्कृतिकवृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्णं अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृतस्य विविधपक्षाः वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादी निकाव्यस्य सांस्कृतिकपृष्ठभूमिं प्रतिपादयन्ति। काव्येऽर्थाय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः वृष्टव्याः सन्ति।

५.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

५.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्य गीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिकवर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीय विशेषता: च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति।

काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिकरुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मक गहनता अपिददाति। "मेघदूतम्"

काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक

"मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणीग्रन्थेषु विश्लेषितः,

तथा शोधवृत्तान्तेषु अद्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला,

तथा भावनात्मक गहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अद्ययनं कर्तुं मङ्गलं च उन्नति,

तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणीग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

५.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथा लिखतु?

- उपमाकालिदसस्यलिखतु?
- मेघदूतेप्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्यअमार्गवर्णनालिखतु?

५.६.अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत):हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars:"The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.6 Meghadutam- (Purvamegha)

६.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

६.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलंसाहित्यिकज्ञानं, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणांविकासःअपिभवति। अत्रप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्ति:

- . रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतःशृङ्गाररसाः, करुणरसः च प्रकटितौस्तः।
एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यःउत्पादयन्ति।
- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:
कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।
एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति, विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः,
रसःइत्यादीनांप्रयोगे।
- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति।एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःश
ब्दसम्पदां,व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।
- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:
एतत्काव्ये प्राचीनभारतीयसंस्कृतेःविविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः
च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।
- . मानसिकशान्तिः:
कालिदासस्यसरलः,लययुक्तः,तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।एतत्काव्यस्यपठनं
मानसिकशान्तयेउपयुक्तंभवति।
- . साहित्येआनन्दानुभवः:
कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंतथारुचिकरंभवति।एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायं
भवति।
- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः:

मेघदूतम् प्राकृतिकवर्णनं प्रसिद्धं अस्ति । एतत्काव्यस्य पठनं द्वारा पाठकः प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवेन तृप्तिं प्राप्नोति ।

- कल्पनाशकतेः विकासःः

कालिदासः मेघदूतं इतिकल्पितवान् । एतस्य कल्पनायाः पठनं पाठकस्य कल्पनाशकितं वर्धयति ।

- जीवनमूल्यानां बोधःः

मेघदूते प्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम् अस्ति ।
एतेजीवनमूल्याः पाठके षुबोधयन्ति ।

- साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्य वृद्धिःः

मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति । सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिक दृष्ट्या महत्वपूर्ण भवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिके दृष्ट्याः अपितपकारकं भवति । एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथाबुद्धिं समृद्धिं करोतु ।

६.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति । एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्णं, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति । अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति :

- काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारःः

- "मेघदूतम्" महाकवि कालिदासे नरचितं भवति । कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकमङ्गिति मान्यते ।

- काव्यस्य प्रकारःः

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति । अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघदूतं कृत्वा स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति ।

- कथावस्तुःः

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानगरे स्वीयाया पत्नीया सहनिवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघं दूतं कृत्वा स्वीयाया पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौभाग्यौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः अत्र यक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणि च वर्णयति।

उत्तरमेघःः अत्र यक्षः स्वीयाया पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। तस्याः विरहदुःखं, तदुपरितस्य प्रेमं, तथापुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति।

. प्रमुख पात्राणि:

- यक्षःः मुख्यपात्रं यः स्वीयाया पत्नीं विरहदुःखेन क्लिश्यते।
- यक्षपत्नीः यक्षस्य पत्नी, या अलकानगरे निवसति।
- मेघःः दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति।

. काव्ये प्रयुक्ताः रसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररस प्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौ प्रमुखतया व्यक्तातौ स्तः।

. काव्ये प्रयुक्ताः छन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देण रचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्ये वर्णितानि स्थलं तथा प्रकृतिः:

- काव्ये विविधप्राकृतिक स्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैला स पर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादी निस्थलानि दर्शयति।

. काव्यस्य प्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावः अतीवव्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृतसाहित्येतथा अन्यासु भाषासु अपिगीतिकाव्यानां रचना याः प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावनात्मकता, तथा गेयतापाठकानां हृदयेषु स्थायिनि प्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्य भाषात् थाशैलीः

- कालिदासस्य भाषासु गम्या, सरला, तथा लिपिता अस्ति। तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथा अलङ्कारयुक्ता भवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"

कालिदासस्य गीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति। एतस्य पठनं न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा, साहित्यिक कौशल, तथा भावनात्मक गहनता एतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य"

६.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति। अयं काव्यं न
केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा,
साहित्यिक कौशल, तथा भावनात्मक गहनता एतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य"
विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघदूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति।
अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अङ्गानि विस्तृतरूपेण वर्णयामः।

काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारःः

"मेघदूतस्य"	रचनाकालः सामान्यतः कालिदासस्य कालस्य चतुर्थसतकम्मान्यते।
कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य महाकविः अस्ति,	यस्य काव्यशास्त्रे,

विशेषतः गीतिकाव्ये अतीव महत्व पूर्ण स्थानं अस्ति। एषः कविः आत्मकथा याम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थे षु

च उत्कृष्टं लेखनं कृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येत स्यरचना शक्ति, वर्णनशक्ति,
तथा भावना अत्मक गहनता सर्वत्र प्रकटन्ति।

काव्यस्य सरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघः काव्यस्य आरम्भकः भागः अस्ति, यत्रयक्षः मेघं प्रतिस्वीयं सन्देशं प्रारभते।
अत्रयक्षः मेघस्य स्वरूपं विरहगाथायाः विवरणं, मार्गवर्णनं, तथा विविध प्राकृतिक दृश्याणि प्रदर्शयति। यक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। अत्रयक्षः मेघं मार्गं च वर्णयति, यथा पर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनं क्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघः काव्यस्य उत्तरभागः अस्ति, यत्रयक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। अत्रयक्षः पत्नीं प्रतिस्वस्य प्रेमं, तस्य विरहदुःखं, तथा पुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति। यक्षः मेघस्य मार्गं पत्नीं प्रतिसन्देशं कृतवान्यः काव्यस्य मुख्यविषयः अस्ति।

काव्यस्य प्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रः यक्षः अस्ति, यस्वस्य पत्नीं प्रतिविरहदुःखेन क्लिश्यते। यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। यक्षस्य काव्ये भावना, प्रेम, तथा विरहदुःखं अत्यन्तं व्यक्तं भवति। यक्षस्य पात्रं विशेषतः भावना अत्मक गहनाई युक्तं अस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, या अलकानगरे निवसति। यक्षपत्नीस्य पात्रं प्रेमपूर्णतथा संवेदनशीलं अस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाः पतिं प्रतिक्षति, तथा स्वस्य प्रेमं अनुभूयति।

मेघः:

- मेघः दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति। मेघस्य पात्रं काव्यस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति, यः यक्षस्य प्रेमस्य माध्यमं अस्ति। मेघः मार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां च वर्णनं क्रियते।

काव्यस्य विषयवस्तुः:

"मेघदूतम्" काव्यस्य विषयः एकः विरहगाथा अस्ति। यक्षः, जो कुबेरस्य स्वामिनः शापेन रामगिरि प्रतिनिर्वासितः, स्वस्य पत्नीं प्रतिविरहदुःखेन क्लिश्यते। सः मेघदूतं कृत्वा स्वस्य पत्नीं प्रतिप्रेमपूर्ण सन्देशं प्रेषयति। काव्यस्य विषयवस्तुः मुख्यतः यक्षस्य विरहदुःखं, तस्य प्रेमं, तथा पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषणं इत्यादी नियथार्थं पृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्" काव्ये प्राकृतिकवर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिकदश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं, तथा पत्नीं प्रतिभावपूर्ण सन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आशासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीय पृष्ठभूमि::

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति। कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः। यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति।

सांस्कृतिक महत्वः:

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविध पक्षा: वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमि अंप्रतिपादयन्ति। काव्येधर्मीय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति।

६.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तड्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्तिर्गृहच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥१.१॥

तस्मिन्नन्द्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान् कनकवलयभंशरिकतप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाशिलष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श॥१.२॥
तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दृश्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिं चेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे॥१.३॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी

जीमूतेन स्वकुशलमर्यो हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।

स प्रत्यगैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार॥१.४॥

धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः

सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गृह्यकस्तं ययाचे

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥१.५॥

६.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिकवर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीयविशेषता: च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिकरूचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिकज्ञानं, प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मकगहनतां अपिददाति। "मेघदूतम्"

काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक

"मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणीग्रन्थेषु विश्लेषितः,

तथा शोधवृत्तान्तेषु अध्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावनात्मकगहनतां प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अध्ययनं कर्तुं मङ्गलं च छन्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणीग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

६.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथालिखतु?
- उपमाकालिदसस्य लिखतु?
- मेघदूते प्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्य अमार्गवर्णनालिखतु?

६.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.7 *Meghadutam- (Purvamegha)*

७.१ शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

७.२ काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलंसाहित्यिकज्ञानं, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणांविकासःअपिभवति। अत्रप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्तिः

- . रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतःशृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौस्तः।
एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यःउत्पादयन्ति।
- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:
कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः। एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिक कौशलंवर्धयति, विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः, रसःइत्यादीनांप्रयोगे।
- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।
- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:
एतत्काव्येप्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासा: च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः:
कालिदासस्यसरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णः शब्दप्रयोगः मनसः शान्तिं ददाति। एतत्काव्यस्यपठनं मानसिकशान्तये उपयुक्तं भवति।
- . साहित्येआनन्दानुभवः:
कालिदासस्यकाव्यं सुन्दरं तथारुचिकरं भवति।
एतस्यपठनं साहित्येआनन्दानुभवाय अतीव सहायं भवति।
- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याः लाभः:
मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनं प्रसिद्धं अस्ति।
एतत्काव्यस्यपठनं द्वारा पाठकः प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेन तृप्तिं प्राप्नोति।
- . कल्पनाशक्तेः विकासः:
कालिदासः मेघदूतं इतिकल्पितवान्। एतस्य कल्पनायाः पठनं पाठकस्य कल्पनाशक्तिं वर्धयति।
- . जीवनमूल्यानां बोधः:
मेघदूते प्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम् अस्ति।
एतेजीवनमूल्याः पाठके षुबोधयन्ति।
- . साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या महत्वपूर्ण भवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिके दृष्ट्या अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथा बुद्धिं समृद्धिं करोतु।

७.३. काव्यस्यपरिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्णं, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

➤ . काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेनरचितंभवति।कालिदासःप्राचीनभारतस्यसुविख्यातःकविःअस्ति, यस्यकालःप्रायःचतुर्थसतकमङ्गितिमान्यते।

➤ . काव्यस्यप्रकारः:

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यंभवति।अत्रएकस्यविरहीयक्षस्यकथावर्णिताअस्ति, यःमेघदूतंकृत्वास्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

➤ . कथावस्तुः:

- "मेघदूतस्य"कथावस्तुएकःविरहीयक्षःअस्ति, यःअलकानगरेस्वीययापत्नीयासहनिवसति।सःयक्षः स्वस्यस्वामिनः(कुबेरस्य)शापेनरामगिरिप्रतिनिर्वासितःभवति।तत्रसःविरहदुःखेनक्लिश्यते।अनेन सःएकावर्षाकालेमेघदूतंकृत्वास्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

➤ . काव्यस्यसंरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौभाग्यविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघःअत्रयक्षःमेघप्रतिसन्देशंप्रारभते।तस्मैमार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणिचर्वण्यति।

उत्तरमेघःअत्रयक्षःस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।तस्याःविरहदुःखं, तदुपरितस्यप्रेमं, तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षः:मुख्यपात्रंयःस्वीयायाःपत्नींविरहदुःखेनक्लिश्यते।
- यक्षपत्नीःयक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति।
- मेघः:दूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताःरसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गारः (प्रेम) तथा करुणः (विरह) रसौ प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः।

. काव्ये प्रयुक्ताः छन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देण रचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्ये वर्णितानि स्थलं तथा प्रकृतिः:

- काव्ये विविध प्राकृतिक स्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैला स पर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादी निस्थलानि दर्शयति।

. काव्यस्य प्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावः अतीव व्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृत साहित्ये तथा अन्या सुभाषासु अपिगीति काव्यानां रचना याः प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावना त्मकता, तथा गेयता पाठकानां हृदये षुस्थायि नि प्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्य भाषा तथा शैलीः

- कालिदासस्य भाषा सुगम्या, सरला, तथा लिपिता अस्ति। तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथा अलङ्कार युक्ता भवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"

कालिदासस्य गीति काव्यं संस्कृत साहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति। एतस्य पठनं न केवलं साहित्यिक रूपं वर्धयति, अपि तु भावना त्मकता, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा सांस्कृतिक ज्ञानं च ददाति। एतत्का व्यं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यं पठनीयम् अस्ति।

७.४. विषयः

कालिदासस्य “मेघदूतम्” संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति। अयं काव्यं न
 केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपि तु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा,
 साहित्यिककौशल, तथा भावनात्मकगहनता एतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। “मेघदूतस्य”
 विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघं दूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति।
 अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अङ्गानि विस्तृत रूपेण वर्णयामः।

काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारः:

“मेघदूतस्य” रचनाकालः सामान्यतः कालिदासस्य कालस्य चतुर्थसतकम् मान्यते। कालिदासः संस्कृतसाहित्य
 स्य महाकविः अस्ति, यस्य काव्यशास्त्रे, विशेषतः गीतिकाव्ये अतीव महत्वपूर्ण स्थानं अस्ति।
 एषः कविः आत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टं लेखनं कृतवान्। “मेघदूतम्”
 काव्ये तस्य रचनाशक्ति, वर्णनशक्ति, तथा भावनात्मकगहनता सर्वप्रकटन्ति।

काव्यस्य संरचना:

“मेघदूतम्” द्वावधिकांशौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघः काव्यस्य आरम्भिकः भागः अस्ति, यत्र यक्षः मेघं प्रतिस्वीयं सन्देशं प्रारभते।
 अत्र यक्षः मेघस्य स्वस्य विरहगाथायाः विवरणं, मार्गवर्णनं, तथा विविधप्राकृतिकदृश्याणि प्रदर्शय
 ति। यक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। अत्र यक्षः मेघं मार्गं च
 वर्णयति, यथा पर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनं क्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघः काव्यस्य उत्तरभागः अस्ति, यत्र यक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं
 प्रेषयति। अत्र यक्षः पत्नीं प्रतिस्वस्य प्रेमं, तस्य विरहदुःखं, तथा पुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति।
 यक्षः मेघस्य मार्गपत्नीं प्रतिसन्देशं कृतवान्यः काव्यस्य मुख्यविषयः अस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः (कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम, तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।

यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति। यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति, यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथाअस्ति।यक्षः,जोकुबेरस्यस्वामिनःशापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासित, स्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते।सःमेघदूतंकृत्वास्वस्यपत्नींप्रतिप्रेमपूर्णसन्देशंप्रेषयति।काव्यस्यविषयवस्तुःमुख्यतःयक्षस्यविरहदुःखं,तस्यप्रेमं, तथापत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषणंइत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्"काव्येप्राकृतिकवर्णनंअत्यन्तंमहत्वपूर्णअस्ति।कालिदासःप्राकृतिकदश्याणांसुन्दरंवर्णनंकृतवा न्। अत्रपर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणंक्रियते। यक्षःमेघस्यसहायेनमार्गवर्णनंक्रियते,

यथाकैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः,

चित्रकूटस्यइत्यादीनांविवरणंप्रस्तुतंअस्ति। अत्रप्रकृतिसौन्दर्यस्यअद्भुतंवर्णनंदृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्यभावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्यप्रेमः, विरहदुःखं, तथापत्नीं प्रतिभावपूर्ण सन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्यपत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः

छन्दः

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति। कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः। यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति।

सांस्कृतिक महत्वः

"मेघदूतम्सांस्कृतिकष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविधिपक्षाः वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनिकाव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठ भूमिं प्रतिपादयन्ति। काव्ये धर्मो यसन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति।

७.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मधोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्जा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥१.६॥

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योदयानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥१.७॥

त्वामारुणं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।
कः सन्नद्दे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥१.८॥

त्वां चावश्यं दिवसगणनात्तपरामेकपत्नीम्
अव्यापन्नामविहतगतिर्दक्ष्यसि भ्रातुजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसहशं प्रायशो हयङ्गनानाम्
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥१.९॥

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्ननूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥१.१०॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छलीन्धामवन्द्याम्
 तच्छुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।
 आ कैलासाद् बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
 सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः॥१.११॥

७.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिक वर्णनम्, भावना त्मकता, साहित्यशास्त्रीय विशेषताः च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यं पठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिक रुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावना त्मक गहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावना त्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणी ग्रन्थे षु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्ते षु अध्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावना त्मक गहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अध्ययनं कर्तुं मङ्गलच्छन्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणी ग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

७.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथालिखतु?
- उपमाकालिदसस्य लिखतु?
- मेघदूते प्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्य अमार्गवर्णनालिखतु?

७.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones:

- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars:"The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.8 Meghadutam- (Purvamegha)

८.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

८.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलंसाहित्यिकज्ञानं, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणांविकासःअपिभवति। अत्रप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्ति:

- . रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूर्तेविविधरसाः,विशेषतःशृङ्गाररसः,करुणरसःचप्रकटितौस्तः। एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहना नुभूत्यःउत्पादयन्ति।
- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:
कालिदासस्यशैली,शब्दचयनम्,तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः। एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिक कौशलंवर्धयति,विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः, रसःइत्यादीनांप्रयोगे।
- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः:

मेघदूतम्संस्कृतभाषायाः एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। एतस्य पठनं द्वारा पाठकः संस्कृतभाषायाः शब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथा प्रयोगसौष्ठवं जातुं शक्नोति।

- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:

एतत्काव्ये प्राचीनभारतीय संस्कृते: विविधपक्षाः, यथा जीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः च वर्णिताः सन्ति। एतत्पाठने न पाठकः सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयं प्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः:

कालिदासस्य सरलः, लययुक्तः, तथा भावपूर्णः शब्दप्रयोगः मनसः शान्तिं दाति। एतत्काव्यस्य पठनं मानसिकशान्तये उपयुक्तं भवति।

- . साहित्ये आनन्दानुभवः:

कालिदासस्य काव्यं सुन्दरं तथा रुचिकरं भवति। एतस्य पठनं साहित्ये आनन्दानुभवाय अतीव सहायकं भवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याः लाभः:

मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनं प्रसिद्धं अस्ति।

एतत्काव्यस्य पठनं द्वारा पाठकः प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेन तृप्तिं प्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्ते: विकासः:

कालिदासः मेघदूतं इतिकल्पितवान्। एतस्य कल्पनायाः पठनं पाठकस्य कल्पनाशक्तिं वर्धयति।

- . जीवनमूल्यानां बोधः:

मेघदूते प्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्यं च प्रतिपादितम् अस्ति।

एते जीवनमूल्याः पाठके षुबोधयन्ति।

- . साहित्यशास्त्रीय ज्ञानस्य वृद्धिः:

मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य जानं प्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या महत्वपूर्णभवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेदृष्ट्या: अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथाबुद्धिं समृद्धिं करोतु।

८.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्णं, तथाप्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषयः परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

➤ . काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारःः

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेन रचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कवि: अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकम् इति मान्यते।

➤ . काव्यस्य प्रकारःः

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघां दूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . कथावस्तुःः

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानन्दगरे स्वीयाया पत्नीया सहनिवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघां दूतं कृत्वा स्वीयाया पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौ भागौ विभक्तम् अस्ति: पूर्वमेघःः अत्र यक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदृश्यानि, नगराणि च वर्णयति। अत्र यक्षः स्वीयाया पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। तस्या विरहदुःखं, तदुपरितस्य प्रेमं, तथा पुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःःमुख्यपात्रंयःस्वीयायाःपत्नीविरहदुःखेनकिलश्यते।
- यक्षपत्नीःयक्षस्यपत्नी, या अलकाननगरे निवसति।
- मेघःःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताः रसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौ प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः।

. काव्येप्रयुक्ताः छन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देण रचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्येवर्णितानि स्थलं तथा प्रकृतिः:

- काव्येविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैला स पर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादी निस्थलानि दर्शयति।

. काव्यस्य प्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावः अतीव व्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृतसाहित्येतथा अन्यासु भाषा सुअपिगीति काव्यानां रचना या प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावना त्मकता, तथा गेयता पाठकानां हृदयेषु स्थायि नि प्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्य भाषा तथा शैलीः

- कालिदासस्य भाषा सुगम्या, सरला, तथा लिपिता अस्ति। तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथा अलङ्कार युक्ता भवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"

कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति। एतस्य पठनं न केवलं साहित्यिकरुचिं वर्धयति,
अपितु भावनात्मकता, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः,
तथा सांस्कृतिक ज्ञानं च ददाति। एतत्काव्यं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति।

८.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति। अयं काव्यं न
केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा,
साहित्यिककौशल, तथा भावनात्मकगहनता एतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य"
विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघदूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति।
अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अङ्गानि विस्तृतरूपेण वर्णयामः।

काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारःः

"मेघदूतस्य" रचनाकालः सामान्यतः कालिदासस्य कालस्य च तुर्थसतकम् मान्यते। कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य महाकविः अस्ति, यस्य काव्यशास्त्रे, विशेषतः गीतिकाव्ये अतीव महत्वपूर्ण स्थानं अस्ति। एषः कविः आत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टं लेखनं कृतवान्। "मेघदूतम्" काव्ये तस्य रचनाशक्तिः, वर्णनशक्तिः, तथा भावनात्मकगहनता सर्वत्र प्रकटन्ति।

काव्यस्य संरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघः

- पूर्वमेघः काव्यस्य आरम्भिकः भागः अस्ति, यत्र यक्षः मेघं प्रतिस्वीयं सन्देशं प्रारभते।
अत्र यक्षः मेघं स्वस्य विरहगाथायाः विवरणं, मार्गवर्णनं, तथा विविधप्राकृतिकदृश्याणि प्रदर्शय

ति। यक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च
वर्णयति, यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति,
यत्रयक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं,
तस्यविरहदुःखं,तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृत
वान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः
(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम,
तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथा अस्ति। यक्षः, जो कुबेरस्यस्वामिनः शापेनरामगिरिं प्रतिनिर्वासितः, स्वस्यपत्नीं प्रतिविरहदुःखेन किलश्यते। सः मेघदूतं कृत्वा स्वस्यपत्नीं प्रतिप्रेमपूर्णसन्देशं प्रेषयति। काव्यस्य विषयवस्तुः मुख्यतः यक्षस्यविरहदुःखं, तस्यप्रेमं, तथापत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषणं इत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्" काव्ये प्राकृतिकवर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिकदश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दृश्यते।

भावनात्मकता: "मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं, तथापत्नीं प्रतिभावपूर्णसन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्यपत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यम् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्येविभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति । रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति ।
कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति ।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति । अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः । यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति ।

सांस्कृतिकमहत्वः::

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति । काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविध पक्षाः वर्णिताः सन्ति । यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमि प्रतिपादयन्ति । काव्येऽर्थाय सन्दर्भाः, आदर्शाः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति ।

८.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्गय शैलम्
वन्दयैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्गिकितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुण्डम् ॥ १.१२ ॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपम्
सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य ॥ १.१३ ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्-
दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।
स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्गमुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥१.१४॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ताद्
वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।
येन श्यामं वपुरतिरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेण एव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥१.१५॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिजैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।
सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किंचित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥१.१६॥

८.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिकवर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीयविशेषताः च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिकरुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिकज्ञानं, प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मकगहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणीग्रन्थेषु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अध्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावनात्मकगहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अध्ययनं कर्तुम् इच्छन्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणीग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

८.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्यसारकथालिखतु?
- उपमाकालिदस्यलिखतु?
- मेघदूतेप्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्यअमार्गवर्णनालिखतु?

८.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Block No-3-*Meghadutam-* (*Purvamegha*) Unit No.9-*Meghadutam-* (*Purvamegha*)

९.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

९.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यं अस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलं साहित्यिकज्ञानं, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणां विकासः अपि भवति। अत्र प्रमुखाः उद्देश्याः निर्दिष्टाः सन्ति:

- १. रसानुभूत्याः लाभः

मेघदूते विविधरसाः, विशेषतः शृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौ स्तः।

एते रसायः पाठकस्य हृदये गहनानुभूत्यः उत्पादयन्ति।

- २. साहित्यिककौशलस्य विकासः

कालिदासस्य शैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दः विन्यासः अतीव उत्कृष्टः।

एतत्काव्यस्य पठनं साहित्यिककौशलं वर्धयति, विशेषतः छन्दः, अलङ्कारः,

रसः इत्यादीनां प्रयोगे।

- ३. भाषाज्ञानस्य वृद्धिः

मेघदूतम् संस्कृतभाषायाः एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। एतस्य पठनं द्वारा पाठकः संस्कृतभाषायाः श

ब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवं जातुं शक्नोति।

- ४. सांस्कृतिके धरो हरे परिचयः

एतत्काव्ये प्राचीनभारतीय संस्कृते विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः च वर्णिताः सन्ति। एतत्पाठने न पाठकः सांस्कृतिके धरो हरे परिचयं प्राप्नोति।

- ५. मानसिकशान्तिः

कालिदासस्य सरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णः शब्दप्रयोगः मनसः शान्तिं दाति। एतत्काव्यस्य पठनं

मानसिकशान्तये उपयुक्तं भवति।

- ६. साहित्ये आनन्दानुभवः

कालिदासस्यकाव्यं सुन्दरं तथा रुचिकरं भवति।

एतस्यपठनं साहित्ये आनन्दानुभवाय अतीव सहायकं भवति।

- प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याः लाभःः

मेघदूतम् प्राकृतिकवर्णनं प्रसिद्धं अस्ति।

एतत्काव्यस्यपठनं द्वारा पाठकः प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेन तृप्तिं प्राप्नोति।

- कल्पनाशक्तेः विकासःः

कालिदासः मेघदूतं इतिकल्पितवान्। एतस्य कल्पनायाः पठनं पाठकस्य कल्पनाशक्तिं वर्धयति।

- जीवनमूल्यानां बोधःः

मेघदूते प्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम् अस्ति।

एते जीवनमूल्याः पाठके षुबोधयन्ति।

- साहित्यशास्त्रीय ज्ञानस्य वृद्धिःः

मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति

।

सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिक दृष्ट्या महत्वपूर्ण भवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथा सामाजिके दृष्ट्या अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथा बुद्धिं समृद्धिं करोतु।

१.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्ण, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

- काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारःः

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासे नरचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकम् इति मान्यते।

➤ . काव्यस्यप्रकारः:

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघदूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . कथावस्तुः:

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानगरे स्वीया पत्नीया सहनिवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघदूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौभाग्यौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः अत्र यक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणि च वर्णयति।

उत्तरमेघःः अत्र यक्षः स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। तस्या विरहदुःखं, तदुपरितस्य प्रेमं, तथापुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःः मुख्यपात्रं यः स्वीया याः पत्नीं विरहदुःखेन क्लिश्यते।
- यक्षपत्नीः यक्षस्य पत्नी, या अलकानगरे निवसति।
- मेघःः दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति।

. काव्ये प्रयुक्ताः रसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररस प्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौ प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः।

. काव्ये प्रयुक्ताः छन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देण रचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्येर्वितानिस्थलंतथाप्रकृतिःः

- काव्येर्विविधप्राकृतिकस्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैला स पर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादीनिस्थलानिदर्शयति।

. काव्यस्यप्रभावःः

- "मेघदूतस्य"

प्रभावः अतीवव्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृतसाहित्येतथा अन्यासु भाषासु अपिगीतिकाव्यानां रचना याः प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावनात्मकता, तथा गेयतापाठकानां हृदयेषु स्थायि निप्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्यभाषातथाशैलीः

- कालिदासस्य भाषासु गम्या, सरला, तथा लिलिता अस्ति। तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथा अलङ्कार युक्ता भवति।

उपसंहारःः

- "मेघदूतम्" कालिदासस्य गीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति। एतस्य पठनं न केवलं सा हित्यिकरुचिं वर्धयति, अपितु भावनात्मकता, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा सांस्कृतिक ज्ञानं च ददाति। एतत्काव्यं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति।

९.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति। अयं काव्यं न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा, साहित्यिक कौशल, तथा भावनात्मक गहनताएतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य" विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघदूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति। अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अङ्गानि विस्तृतरूपेण वर्णयामः।

काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

"मेघदूतस्य"रचनाकालःसामान्यतःकालिदासस्यकालस्यचतुर्थसतकम्मान्यते।कालिदासःसंस्कृतसाहित्यस्यमहाकविःअस्ति, यस्यकाव्यशास्त्रे, विशेषतःगीतिकाव्येऽतीवमहत्वपूर्णस्थानंअस्ति। एषःकविःआत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टलेखनंकृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येतस्यरचनाशक्तिं, वर्णनशक्तिं, तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौभागौविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघःकाव्यस्यआरम्भिकःभागःअस्ति,यत्रयक्षःमेघंप्रतिस्वीयंसन्देशंप्रारभते।अत्रयक्षःमेघंस्वस्यविरहगाथायाःविवरणं,मार्गवर्णनं, तथाविविधप्राकृतिकदश्याणिप्रदर्शयति। यक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च वर्णयति, यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति,यत्रयक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं,तस्यविरहदुःखं,तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति। यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम, तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, या अलकानगरे निवसति। यक्षपत्नी स्य पात्रं प्रेमपूर्ण तथा संवेदनशीलं अस्ति।
यक्षस्यपत्नी स्वीयाया: पतिं प्रतिक्षति, तथा स्वस्य प्रेमं अनुभूयति।

मेघः:

- मेघः दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति। मेघस्य पात्रं काव्यस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति,
यः यक्षस्य प्रेमस्य माध्यमं अस्ति। मेघः मार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनं क्रियते।

काव्यस्य विषयवस्तुः:

"मेघदूतम्" काव्यस्य विषयः एकः विरहगाथा अस्ति। यक्षः, जो कुबेरस्य स्वामिनः शापेन रामगिरि प्रतिनिर्वासित,
स्वस्य पत्नीं प्रतिविरहदुःखेन क्लिश्यते। सः मेघदूतं कृत्वा स्वस्य पत्नीं प्रतिप्रेमपूर्ण सन्देशं प्रेषयति। काव्यस्य वि
षयवस्तुः मुख्यतः यक्षस्य विरहदुःखं, तस्य प्रेमं, तथा पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषणं इत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्" काव्ये प्राकृतिकवर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिकदश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा
न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते,
यथा कैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमनायाः,
चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं,
तथा पत्नीं प्रतिभावपूर्ण सन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य,
आशां, तथा आशासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं,
तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीय पृष्ठभूमि::

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति। कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः। यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति।

सांस्कृतिक महत्वः:

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविध पक्षा: वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमि प्रतिपादयन्ति। काव्येधर्मीय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति।

९.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्धन्त
वक्ष्यत्यर्थवशमपरिगतं सानुमानाम्रकृटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥१.१७

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननामैस्-
त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थाम्
मध्ये श्यामः स्तन इ भुवः शेषविस्तारपाण्डुः॥१.१८॥

स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तम्
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्द्यपादे विशीर्णा
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य॥१.१९॥

{अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्रकूटस्-
तुङ्गेन त्वां जलद शिरसा वक्ष्यति श्लाघमानः ।
आसारेण त्वमपि शमये तस्य नैदाघमग्निं
सद्गावार्द्धः फलति न चिरेणोपकारो महत्सु॥१.१९अ}॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टिर-
जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।
अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय॥१.२०॥

१.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिकवर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीयविशेषताः च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिकरुचिं वर्धयति, अपि तु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मक गहनता अपि ददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं ग्रन्थं अ

स्ति,यःविभिन्नभाषासुअनुवादितः,टिप्पणीग्रन्थेषुविश्लेषितः,तथाशोधवृत्तान्तेषुअध्ययनम्प्राप्तवान् अस्ति।एषःग्रन्थःकालिदासस्यप्रतिभायाः,काव्यकला,तथाभावनात्मकगहनताप्रदर्शयति।यदिआप"मेघदूतम्"परअधिकअध्ययनंकर्तुमङ्गच्छन्ति,तर्हि विभिन्नसंस्करणानि,भाषान्तरणानि,टिप्पणीग्रन्थानिचवाचनम् अत्यन्तंलाभकारीअस्ति।

१.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्यसारकथालिखतु?
- उपमाकालिदसस्यलिखतु?
- मेघदूतेप्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्यअमार्गवर्णनालिखतु?

१.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृतः) हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder:
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones:
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.10-Meghadutam- (Purvamegha

१०.११.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

१०.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकप्रख्यातंगीतिकाव्यं अस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याः विविधाः सन्ति, ये: न केवलं साहित्यिकज्ञानं, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथा सामाजिके स्तराणां विकासः अपि भवति। अत्र प्रमुखाः उद्देश्याः निर्दिष्टाः सन्ति:

- . रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतः शृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौ स्तः।
एतेरसायः पाठकस्य हृदये गहनानुभूत्यः उत्पादयन्ति।
- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:
कालिदासस्य शैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दः विन्यासः अतीव उत्कृष्टः।
एतत्काव्यस्यपठनं साहित्यिककौशलं वर्धयति, विशेषतः छन्दः, अलङ्कारः,
रसः इत्यादीनां प्रयोगे।
- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम् संस्कृतभाषायाः एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। एतस्यपठनं द्वारा पाठकः संस्कृतभाषायाः शब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथा प्रयोगसौष्ठवं जातुं शक्नोति।
- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:

एतत्काव्येप्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेऽरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः:

कालिदासस्यसरलः,लययुक्तः,तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंदाति। एतत्काव्यस्यपठनं मानसिकशान्तयेऽपयुक्तंभवति।

- . साहित्येआनन्दानुभवः:

कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंतथारुचिकरंभवति। एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायं भवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः:

मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनंप्रसिद्धंअस्ति। एतत्काव्यस्यपठनंद्वारापाठकःप्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेनत् पितंप्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्तेःविकासः:

कालिदासःमेघदूतंइतिकल्पितवान्। एतस्यकल्पनायाःपठनंपाठकस्यकल्पनाशक्तिंवर्धयति।

- . जीवनमूल्यानांबोधः:

मेघदूतेप्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम्अस्ति। एतेजीवनमूल्याःपाठकेषुबोधयन्ति।

- . साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः:

मेघदूतम्आध्ययनंद्वारापाठकःछन्दःशास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्यज्ञानंप्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलंसाहित्यिकदृष्ट्यामहत्वपूर्णभवति, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेदृष्ट्याःअपिउपकारकंभवति। एतत्काव्यंपाठकस्यहृदयम्, मनः, तथाबुद्धिंसमृद्धिंकरोतु।

१०.३. काव्यस्यपरिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं,

रसानुभूतिपूर्णं, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषयः-परिचयः-निर्दिष्टः-अस्ति:

➤ . काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारःः

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेन रचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकम् इति मान्यते।

➤ . काव्यस्य प्रकारःः

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघदूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . कथावस्तुःः

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानगरे स्वीया पत्नीया सह निवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघदूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः अत्र यक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदृश्यानि, नगराणि च वर्णयति।

उत्तरमेघःः अत्र यक्षः स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। तस्याः विरहदुःखं, तदुपरितस्य प्रेमं, तथा पुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःः मुख्यपात्रं यः स्वीया याः पत्नीं विरहदुःखेन क्लिश्यते।
- यक्षपत्नीः यक्षस्य पत्नी, या अलकानगरे निवसति।
- मेघःः दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताःरसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति।अत्रशृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौप्रमुखतयाव्यक्तौस्तः।

. काव्येप्रयुक्ताःछन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देणरचितंअस्ति, यःछन्दःगेयता, लयः, तथासौष्ठवंसूचयति।

. काव्येवर्णितानिस्थलंतथाप्रकृतिः:

- काव्येविविधप्राकृतिकस्थलानां,नगरीणां,पर्वतानां,नदीनांचसुन्दरंवर्णनंकृतम्अस्ति।यक्षःमेघंकैला सपर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादीनिस्थलानिदर्शयति।

. काव्यस्यप्रभावः:

- "मेघदूतस्य"
प्रभावःअतीवव्यापकःअस्ति।अनेनसंस्कृतसाहित्येतथाअन्यासुभाषासुअपिगीतिकाव्यानांरचना याःप्रेरणांदत्ता।मेघदूतस्यसुन्दरंवर्णनं,भावनात्मकता,तथागेयतापाठकानांहृदयेषुस्थायिनिप्रभावं कृत्वातिष्ठति।

. काव्यस्यभाषातथाशैलीः

- कालिदासस्यभाषासुगम्या, सरला, तथालिताअस्ति।तस्यशैलीसौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथाअलङ्कारयुक्ताभवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"
कालिदासस्यगीतिकाव्यंसंस्कृतसाहित्येएकंअमूल्यंरत्नंभवति।एतस्यपठनंनकेवलंसाहित्यिकरु चिंर्धयति,अपितुभावनात्मकता,प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः,तथासांस्कृतिकज्ञानंचददाति।एतत्का व्यंसाहित्यप्रेमिणांकृतेअनिवार्यपठनीयम्अस्ति।

१०.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकंप्रमुखंगीतिकाव्यंअस्ति। अयंकाव्यं न केवलंसंस्कृतसाहित्यस्यअपितुविश्वसाहित्यस्य च एकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। कालिदासस्यप्रतिभा, साहित्यिककौशल, तथाभावनात्मकगहनताएतस्यकाव्येस्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य"विषयःतत्त्वतःएकः विरहगाथाअस्ति, यत्रएकःयक्षःस्वस्यपत्नींप्रतिमेघंदूतंकृत्वासन्देशंप्रेषयति। अत्रकाव्यस्यविषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथाअन्यानिप्रमुखानिअङ्गानिविस्तृतरूपेणवर्णयामः।

काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

"मेघदूतस्य"रचनाकालःसामान्यतःकालिदासस्यकालस्यचतुर्थसतकम्भान्यते। कालिदासःसंस्कृतसाहित्यस्यमहाकविःअस्ति, यस्यकाव्यशास्त्रे, विशेषतःगीतिकाव्येअतीवमहत्वपूर्णस्थानंअस्ति। एषःकविःआत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टंलेखनंकृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येतस्यरचनाशक्ति, वर्णनशक्ति, तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौभागौविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघःकाव्यस्यआरम्भिकःभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघंप्रतिस्वीयंसन्देशंप्रारभते। अत्रयक्षःमेघंस्वस्यविरहगाथायाःविवरणं, मार्गवर्णनं, तथाविविधप्राकृतिकदृश्याणिप्रदर्शयति। यक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च वर्णयति, यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघस्यसहाय्येनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं, तस्यविरहदुःखं, तथापुनर्मिलनस्यआशांत्यक्तयति।

यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः
(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम,
तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथाअस्ति।यक्षः,जोकुबेरस्यस्वामिनःशापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितः

,स्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते।सःमेघदूतंकृत्वास्वस्यपत्नींप्रतिप्रेमपूर्णसन्देशंप्रेषयति।

काव्यस्यविषयवस्तुःमुख्यतःयक्षस्यविरहदुःखं,तस्यप्रेमं,तथापत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषणंइत्यादीनियथार्थपृष्ठे
वर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्" काव्ये प्राकृतिक वर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिक दृश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलास पर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्य पर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं, तथा पत्नीं प्रतिभावपूर्ण सन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीय पृष्ठभूमिः

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति। कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति। अत्रशृङ्गाररसः (प्रेम) तथाकरुणरसः(विरह)प्रमुखतयाव्यक्तौस्तः। यक्षस्यप्रेमभावःतथाविरहदुःखंशृङ्गाररसस्य प्रमुखंअङ्गंअस्ति।

सांस्कृतिकमहत्वः:

"मेघदूतम्" सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविधपक्षाः वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादी निकाव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमिं प्रतिपादयन्ति। काव्येधर्मीय सन्दर्भाः, आदर्शाः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति।

१०.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढैर्-
आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।
जग्धवारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघाय चोर्व्याः
सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥१.२१॥

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।
त्वामासाद् य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥१.२२॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्थेत् ॥१.२३॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैर्-
नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥१.२४॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
 गत्वा सदयः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।
 तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
 सभूभड्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि॥१.२५॥

१०.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं रत्नं अस्ति । एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिक वर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीय विशेषता: च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति । काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यं पठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिक रुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मक गहनता अपिददाति । "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणी ग्रन्थे षु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अध्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति । एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावनात्मक गहनता प्रदर्शयति । यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अध्ययनं कर्तुं मङ्गलं च छन्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणी ग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति ।

१०.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथालिखतु?
- उपमाकालिदासस्य लिखतु?
- मेघदूते प्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्य अमार्गवर्णनालिखतु?

१०.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत) : हरेकृष्ण सतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder:

- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones:
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars:"The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.11-Meghadutam- (Purvamegha)

११.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

११.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकप्रख्यातंगीतिकाव्यं अस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याः विविधाः सन्ति, यैः न केवलं साहित्यिकज्ञानं, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथा सामाजिकेस्तराणां विकासः अपि भवति। अत्र प्रमुखाः उद्देश्याः निर्दिष्टाः सन्ति:

- . रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतः शृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौ स्तः।
एतेरसायः पाठकस्य हृदये गहनानुभूत्यः उत्पादयन्ति।
- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:

कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाष्ठन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।
एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति, विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः,
रसःइत्यादीनांप्रयोगे।

- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।
- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:
एतत्काव्येप्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।
- . मानसिकशान्तिः:
कालिदासस्यसरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।
एतत्काव्यस्यपठनंमानसिकशान्तयेउपयुक्तंभवति।
- . साहित्येआनन्दानुभवः:
कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंतथारुचिकरंभवति। एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायं भवति।
- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनंप्रसिद्धंअस्ति। एतत्काव्यस्यपठनंद्वारापाठकःप्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेनत् पितंप्राप्नोति।
- . कल्पनाशक्तेःविकासः:
कालिदासःमेघदूतंइतिकल्पितवान्। एतस्यकल्पनायाःपठनंपाठकस्यकल्पनाशक्तिंवर्धयति।
- . जीवनमूल्यानांबोधः:

मेघदूतेप्रेमः, विरहः, विश्वासः, धीर्य च प्रतिपादितम् अस्ति।

एतेजीवनमूल्याःपाठकेषु बोधयन्ति।

- १. साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः

मेघदूतम् अंध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्यामहत्वपूर्णभवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिके दृष्ट्याः अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथाबुद्धिं समृद्धिं करोतु।

११.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्ण, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

- १. काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारः:

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेन रचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकमङ्गिति मान्यते।

- २. काव्यस्य प्रकारः:

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघदूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

- ३. कथावस्तुः:

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानगरे स्वीया पत्नीयासह निवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघदूतं कृत्वा स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

- ४. काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःःअत्रयक्षःमेघंप्रतिसन्देशंप्रारभते।तस्मैमार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणिचर्वण्यति।

उत्तरमेघःःअत्रयक्षःस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।तस्याःविरहदुःखं,तदुपरितस्यप्रेमं, तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।

. **प्रमुखपात्राणिः**

- **यक्षःः**मुख्यपात्रंयःस्वीयायाःपत्नींविरहदुःखेनक्लिश्यते।
- **यक्षपत्नीः**यक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति।
- **मेघःः**दूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति।

. **काव्येप्रयुक्ताःरसाः**:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति।अत्रशृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौप्रमुखतयाव्यक्तौस्तः।

. **काव्येप्रयुक्ताःछन्दाः**:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देणरचितंअस्ति, यःछन्दःगेयता, लयः, तथासौष्ठवंसूचयति।

. **काव्येवर्णितानिस्थलंतथाप्रकृतिः**:

- काव्येविविधप्राकृतिकस्थलानां,नगरीणां,पर्वतानां, नदीनांचसुन्दरंवर्णनंकृतम्अस्ति।यक्षःमेघंकैलासपर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादीनिस्थलानिदर्शयति।

. **काव्यस्यप्रभावः**:

- "मेघदूतस्य"प्रभावःअतीवव्यापकःअस्ति।अनेनसंस्कृतसाहित्येतथाअन्यासुभाषासुअपिगीतिका व्यानांरचनायाःप्रेरणांदत्ता।मेघदूतस्यसुन्दरंवर्णनं,भावनात्मकता,तथागेयतापाठकानांहृदयेषुस्था यिनिप्रभावंकृत्वातिष्ठति।

. **काव्यस्यभाषातथाशैलीः**

- कालिदासस्यभाषासुगम्या, सरला, तथालिताअस्ति।तस्यशैलीसौन्दर्यपूर्णा, चिन्नात्मकता, तथाअलङ्कारयुक्ताभवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"
- कालिदासस्यगीतिकाव्यंसंस्कृतसाहित्येएकंअमूल्यंरत्नंभवति।एतस्यपठनंनकेवलंसाहित्यिकरुचिंवर्धयति,अपितुभावनात्मकता,प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः,तथासांस्कृतिकज्ञानंचददाति।एतत्काव्यंसाहित्यप्रेमिणांकृतेअनिवार्यपठनीयम्अस्ति।

१.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकंप्रमुखंगीतिकाव्यंअस्ति। अयंकाव्यं न केवलंसंस्कृतसाहित्यस्यअपितुविश्वसाहित्यस्य च एकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। कालिदासस्यप्रतिभा, साहित्यिककौशल, तथाभावनात्मकगहनताएतस्यकाव्येस्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य" विषयःतत्त्वतःएकःविरहगाथाअस्ति, यत्रएकःयक्षःस्वस्यपत्नीप्रतिमेघदूतंकृत्वासन्देशंप्रेषयति। अत्रकाव्यस्यविषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथाअन्यानिप्रमुखानिअङ्गानिविस्तृतरूपेणवर्णयामः।

काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

"मेघदूतस्य"रचनाकालःसामान्यतःकालिदासस्यकालस्यचतुर्थसतकम्मान्यते।कालिदासःसंस्कृतसाहित्यस्यमहाकविःअस्ति,यस्यकाव्यशास्त्रे,विशेषतःगीतिकाव्येअतीवमहत्वपूर्णस्थानंअस्ति।एषःकविःआत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टंलेखनंकृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येतस्यरचनाशक्ति, वर्णनशक्ति, तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचनाः

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौभागौविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघः

- पूर्वमेघःकाव्यस्यआरम्भकःभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघंप्रतिस्वीयंसन्देशंप्रारभते।
अत्रयक्षःमेघंस्वस्यविरहगाथायाःविवरणं,मार्गवर्णनं,तथाविविधप्राकृतिकदश्याणिप्रदर्शयति। यक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च
वर्णयति, यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति,यत्रयक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशं
प्रेषयति।अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं,तस्यविरहदुःखं,तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।
यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः
(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम,
तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकाननगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथा अस्ति। यक्षः, जो कुबेरस्यस्वामिनः शापेनरामगिरिं प्रतिनिर्वासितः, स्वस्यपत्नीं प्रतिविरहदुःखेन किलश्यते। सः मेघदूतं कृत्वा स्वस्यपत्नीं प्रतिप्रेमपूर्णसन्देशं प्रेषयति। काव्यस्य विषयवस्तुः मुख्यतः यक्षस्यविरहदुःखं, तस्यप्रेमं, तथापत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषणं इत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्"काव्ये प्राकृतिकवर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिकदश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं, तथापत्नीं प्रतिभावपूर्णसन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्यपत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचित्तम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्येविभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति । रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति ।
कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति ।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति । अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः । यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति ।

सांस्कृतिकमहत्वः::

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति । काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविधिपक्षाः वर्णिताः सन्ति । यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमि प्रतिपादयन्ति । काव्येदर्थमीय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति ।

११.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतोस्-
त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
यः पुण्यस्त्रीरतिपरिमलोदगारिभिर्नागराणाम्
उद्घामानि प्रथयति शिलावेशमभिर्यैवनानि ॥ १.२६ ॥

विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजानां निषिञ्चन्न-
उद्यानानां नवजलकण्ठैर्यूथिकाजालकानि ।
गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णात्पलानां
छायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ १.२७ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
 सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुजजयिन्याः ।
 विद्युद्धामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
 लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि॥१.२८॥

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
 संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
 निर्विन्द्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः संनिपत्य
 स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु॥१.२९॥

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
 पाण्डुच्छायातटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णः ।
 सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
 काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः॥१.३०॥

११.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिकवर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीयविशेषताः च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिकरुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिकज्ञानं, प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मकगहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणीग्रन्थेषु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अद्ययनम्प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावनात्मकगहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" परअधिक अद्ययनं कर्तुम् इच्छन्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणीग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

११.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्यसारकथालिखतु?
- उपमाकालिदसस्यलिखतु?
- मेघदूतेप्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्यअमार्गवर्णनालिखतु?

११.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.12-*Meghadutam- (Purvamegha)*

१२.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

१२.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यं अस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याः विविधाः सन्ति, ये: न केवलं साहित्यिकज्ञानं, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणां विकासः अपि भवति।

अत्रप्रमुखाः उद्देश्याः निर्दिष्टाः सन्ति:

- रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतः शृङ्गाररसः, करुणरसः, च प्रकटितौस्तः।
एतेरसायः पाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यः उत्पादयन्ति।

- . साहित्यिककौशलस्यविकासःः

कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।

एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति, विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः, रसःइत्यादीनांप्रयोगे।

- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः

मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।

- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

एतत्काव्येप्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः

कालिदासस्यसरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।

एतत्काव्यस्यपठनंमानसिकशान्तयेउपयुक्तंभवति।

- . साहित्येआनन्दानुभवः

कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंतथारुचिकरंभवति। एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायकंभवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः

मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनंप्रसिद्धंअस्ति। एतत्काव्यस्यपठनंद्वारापाठकःप्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेनतृष्टिंप्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्तेःविकासः

कालिदासःमेघदूतंइतिकल्पितवान्। एतस्यकल्पनायाःपठनंपाठकस्यकल्पनाशक्तिंवर्धयति।

- . जीवनमूल्यानांबोधः

मेघदूतेप्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम्अस्ति। एतेजीवनमूल्याःपाठकेषुबोधयन्ति।

- . साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः:

मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्या महत्वपूर्णभवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेदृष्ट्या अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथाबुद्धिं समृद्धिं करोतु।

१२.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्राख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्ण, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

- . काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारःः

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेन रचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकमङ्गितिमान्यते।

- . काव्यस्य प्रकारःः

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघां दूतं कृत्वा स्वीया या: पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

- . कथावस्तुःः

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानगरे स्वीयया पत्नीया सहनिवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघां दूतं कृत्वा स्वीयाया: पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

- . काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः अत्र यक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदृश्यानि, नगराणि च वर्णयति।

उत्तरमेघःऽत्रयक्षःस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।तस्याःविरहदुःखं,तदुपरितस्यप्रेमं, तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःऽमुख्यपात्रंयःस्वीयायाःपत्नींविरहदुःखेनक्लिश्यते।
- यक्षपत्नीःयक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति।
- मेघःऽदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताःरसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतःशृङ्गाररसप्रधानंकाव्यंअस्ति।अत्रशृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौप्रमुखतयाव्यक्तौस्तः।

. काव्येप्रयुक्ताःछन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देणरचितंअस्ति, यःछन्दःगेयता, लयः, तथासौष्ठवंसूचयति।

. काव्येवर्णितानिस्थलंतथाप्रकृतिः:

- काव्येविविधप्राकृतिकस्थलानां,नगरीणां,पर्वतानां,नदीनांचसुन्दरंवर्णनंकृतम्अस्ति।यक्षःमेघंकैला सपर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादीनिस्थलानिदर्शयति।

. काव्यस्यप्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावःअतीवव्यापकःअस्ति।अनेनसंस्कृतसाहित्येतथाअन्यासुभाषासुअपिगीतिकाव्यानांरचना याःप्रेरणांदत्ता।मेघदूतस्यसुन्दरंवर्णनं,भावनात्मकता,तथागेयतापाठकानांहृदयेषुस्थायिनिप्रभावं कृत्वातिष्ठति।

. काव्यस्यभाषातथाशैलीः

- कालिदासस्यभाषासुगम्या, सरला, तथालिताअस्ति।तस्यशैलीसौन्दर्यपूर्णा, चिन्नात्मकता, तथाअलङ्कारयुक्ताभवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"
- कालिदासस्यगीतिकाव्यंसंस्कृतसाहित्येएकंअमूल्यंरत्नंभवति।एतस्यपठनंनकेवलंसाहित्यिकरुचिंवर्धयति,अपितुभावनात्मकता,प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः,तथासांस्कृतिकज्ञानंचददाति।एतत्काव्यंसाहित्यप्रेमिणांकृतेअनिवार्यपठनीयम्अस्ति।

१२.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकंप्रमुखंगीतिकाव्यंअस्ति। अयंकाव्यं न केवलंसंस्कृतसाहित्यस्यअपितुविश्वसाहित्यस्य च एकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। कालिदासस्यप्रतिभा, साहित्यिककौशल,तथाभावनात्मकगहनताएतस्यकाव्येस्पष्टादृश्यन्ते।"मेघदूतस्य"विषयःतत्त्वतःएकः विरहगाथाअस्ति,यत्रएकःयक्षःस्वस्यपत्नीप्रतिमेघदूतंकृत्वासन्देशंप्रेषयति। अत्रकाव्यस्यविषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथाअन्यानिप्रमुखानिअङ्गानिविस्तृतरूपेणवर्णयामः।

काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

"मेघदूतस्य"रचनाकालःसामान्यतःकालिदासस्यकालस्यचतुर्थसतकम्मान्यते।कालिदासःसंस्कृतसाहित्यस्यमहाकविःअस्ति,यस्यकाव्यशास्त्रे,विशेषतःगीतिकाव्येअतीवमहत्वपूर्णस्थानंअस्ति।एषःकविःआत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टलेखनंकृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येतस्यरचनाशक्ति, वर्णनशक्ति, तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौभागौविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघःकाव्यस्यआरम्भकःभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघंप्रतिस्वीयंसन्देशंप्रारभते।
अत्रयक्षःमेघंस्वस्यविरहगाथायाःविवरणं,मार्गवर्णनं,तथाविविधप्राकृतिकदश्याणिप्रदर्शयति। यक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च
वर्णयति, यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति,यत्रयक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशं
प्रेषयति।अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं,तस्यविरहदुःखं,तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।
यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः
(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम,
तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकाननगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथा अस्ति। यक्षः, जो कुबेरस्यस्वामिनः शापेनरामगिरिं प्रतिनिर्वासितः, स्वस्यपत्नीं प्रतिविरहदुःखेन किलश्यते। सः मेघदूतं कृत्वा स्वस्यपत्नीं प्रतिप्रेमपूर्णसन्देशं प्रेषयति। काव्यस्य विषयवस्तुः मुख्यतः यक्षस्यविरहदुःखं, तस्यप्रेमं, तथापत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषणं इत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्"काव्ये प्राकृतिकवर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिकदश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं, तथापत्नीं प्रतिभावपूर्णसन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षस्यपत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचित्तम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्येविभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति । रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति ।
कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति ।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति । अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः । यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति ।

सांस्कृतिकमहत्वः::

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति । काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविधपक्षाः वर्णिताः सन्ति । यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमिं प्रतिपादयन्ति । काव्येदर्थमीय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति ।

१२.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामुपसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥ १.३१ ॥

दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ १.३२ ॥

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान् कोटिशः शङ्खशुक्तीः
शष्पश्यामान् मरकतमणीनुन्मयूखप्रोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान् विद्रुमाणां च भङ्गान्
संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥ १.३३ ॥

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे
 हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राजः ।
 अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्य दर्पा-
 दित्यागन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धूनभिजः ॥१.३४॥

जालोद्गीर्णरूपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
 बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।
 हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वधखेदं नयेथा
 लक्ष्मीं पश्यल्लितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥१.३५॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
 पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।
 धूतोदयानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिकौर्मरुद्धिः ॥१.३६॥

१२.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिक वर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीय विशेषता: च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिक रुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मक गहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणीग्रन्थेषु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अद्ययनम्प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावनात्मक गहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अद्ययनं कर्तुमङ्गलं चान्तिकं तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणीग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

१२.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्यसारकथालिखतु?
- उपमाकालिदस्यलिखतु?
- मेघदूतेप्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्यअमार्गवर्णनालिखतु?

१२.६.अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.13-Meghadutam- (Purvamegha)

१३.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेद्यरोहरेपरिचयः

१३.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यं अस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याः विविधाः सन्ति, यैः न केवलं साहित्यिकज्ञानं, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणां विकासः अपि भवति।

अत्रप्रमुखाः उद्देश्याः निर्दिष्टाः सन्ति:

- . रसानुभूत्याःलाभः:

मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतःशृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौस्तः।

एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यःउत्पादयन्ति।

- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:

कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।

एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति,विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः, रसःइत्यादीनांप्रयोगे।

- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः

मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।

- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

एतत्काव्ये प्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः

कालिदासस्यसरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।

एतत्काव्यस्यपठनंमानसिकशान्तयेउपयुक्तंभवति।

- . साहित्येआनन्दानुभवः

कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंतथारुचिकरंभवति। एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायकंभवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः

मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनंप्रसिद्धंअस्ति। एतत्काव्यस्यपठनंद्वारापाठकःप्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेनत् प्रितंप्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्तेःविकासः

कालिदासःमेघदूतंइतिकल्पितवान्। एतस्यकल्पनायाःपठनंपाठकस्यकल्पनाशक्तिंवर्धयति।

- . जीवनमूल्यानांबोधः:
मेघदूतेप्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम् अस्ति। एते जीवनमूल्याः पाठकेषु बोधयन्ति।
- . साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिकदृष्ट्यामहत्वपूर्णभवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेदृष्ट्याः अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथाबुद्धिं समृद्धिं करोतु।

१३.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्ण, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

- . काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारः:
• "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेन रचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकमङ्गिति मान्यते।
- . काव्यस्य प्रकारः:
• "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघदूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।
- . कथावस्तुः:
• "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानगरे स्वीय यापत्नीयासह निवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघदूतं कृत्वा स्वीय यायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।
- . काव्यस्य संरचना:
• "मेघदूतम्" द्वौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः अत्रयक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदृश्यानि, नगराणि च वर्णयति।

उत्तरमेघःः अत्रयक्षः स्वीयाया: पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। तस्याः विरहदुःखं, तदुपरितस्य प्रेमं, तथापुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- **यक्षःः**: मुख्यपात्रं यः स्वीयाया: पत्नीं विरहदुःखेन क्लिश्यते।
- **यक्षपत्नीः**: यक्षस्य पत्नी, या अलकानन्द गरेन विवाहिता।
- **मेघःः**: दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति।

. काव्यप्रयुक्ताः रसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररस प्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गारः (प्रेम) तथा करुणः (विरह) रसौ प्रमुखतया व्यक्तासौ स्तः।

. काव्यप्रयुक्ताः छन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देण रचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्यवर्णितानि स्थलं तथा प्रकृतिः:

- काव्ये विविधप्राकृतिक स्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैला स पर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादी निस्थलानि दर्शयति।

. काव्यस्य प्रभावः:

- "मेघदूतस्य"
प्रभावः अतीव व्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृतसाहित्ये तथा अन्यासु भाषा सुअपिगीति काव्यानां रचना याः प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावना त्मकता, तथा गेयता पाठकानां हृदयेषु स्थायि निप्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्य भाषा तथा शैलीः

- कालिदासस्यभाषासुगम्या, सरला, तथालिताअस्ति।तस्यशैलीसौन्दर्यपूर्णा, चिन्नात्मकता, तथाअलङ्कारयुक्ताभवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"
- कालिदासस्यगीतिकाव्यंसंस्कृतसाहित्येएकंअमूल्यंरत्नंभवति।एतस्यपठनंनकेवलंसाहित्यिकरुचिंवर्धयति,अपितुभावनात्मकता,प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः,तथासांस्कृतिकज्ञानंचददाति।एतत्काव्यंसाहित्यप्रेमिणांकृतेअनिवार्यपठनीयम्अस्ति।

१३.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकंप्रमुखंगीतिकाव्यंअस्ति। अयंकाव्यं न केवलंसंस्कृतसाहित्यस्यअपितुविश्वसाहित्यस्य च एकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। कालिदासस्यप्रतिभा, साहित्यिककौशल,तथाभावनात्मकगहनताएतस्यकाव्येस्पष्टादृश्यन्ते।"मेघदूतस्य"विषयःतत्त्वतःएकः विरहगाथाअस्ति,यत्रएकःयक्षःस्वस्यपत्नीप्रतिमेघदूतंकृत्वासन्देशंप्रेषयति। अत्रकाव्यस्यविषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथाअन्यानिप्रमुखानिअङ्गानिविस्तृतरूपेणवर्णयामः।

काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

"मेघदूतस्य"रचनाकालःसामान्यतःकालिदासस्यकालस्यचतुर्थसतकम्मान्यते।कालिदासःसंस्कृतसाहित्यस्यमहाकविःअस्ति,यस्यकाव्यशास्त्रे,विशेषतःगीतिकाव्येअतीवमहत्वपूर्णस्थानंअस्ति।एषःकविःआत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टलेखनंकृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येतस्यरचनाशक्ति, वर्णनशक्ति, तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौभागौविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघःकाव्यस्यआरम्भकःभागःअस्ति, यत्रयक्षःमेघंप्रतिस्वीयंसन्देशंप्रारभते।
अत्रयक्षःमेघंस्वस्यविरहगाथायाःविवरणं,मार्गवर्णनं,तथाविविधप्राकृतिकदश्याणिप्रदर्शयति। यक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति। अत्रयक्षःमेघंमार्गं च
वर्णयति, यथापर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनंक्रियते।

उत्तरमेघः

- उत्तरमेघःकाव्यस्यउत्तरभागःअस्ति,यत्रयक्षःमेघस्यसहायेनस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशं
प्रेषयति।अत्रयक्षःपत्नींप्रतिस्वस्यप्रेमं,तस्यविरहदुःखं,तथापुनर्मिलनस्यआशांव्यक्तयति।
यक्षःमेघस्यमार्गपत्नींप्रतिसन्देशंकृतवान्यःकाव्यस्यमुख्यविषयःअस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः
(कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम,
तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकाननगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति।
यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथा अस्ति। यक्षः, जोकुबेरस्यस्वामिनःशापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितः, स्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनकिलश्यते। सःमेघदूतंकृत्वास्वस्यपत्नींप्रतिप्रेमपूर्णसन्देशंप्रेषयति। काव्यस्य विषयवस्तुःमुख्यतःयक्षस्यविरहदुःखं, तस्यप्रेमं, तथापत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषणंइत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्"काव्ये प्राकृतिकवर्णनं अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। कालिदासः प्राकृतिकदश्याणां सुन्दरं वर्णनं कृतवा न्। अत्र पर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणं क्रियते। यक्षः मेघस्य सहाय्येन मार्गवर्णनं क्रियते, यथा कैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमनायाः, चित्रकूटस्य इत्यादीनां विवरणं प्रस्तुतं अस्ति। अत्र प्रकृतिसौन्दर्यस्य अद्भुतं वर्णनं दृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्य भावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्य प्रेमः, विरहदुःखं, तथापत्नींप्रतिभावपूर्णसन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षस्यपत्नींप्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचित्तम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्येविभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति । रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति ।
कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति ।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति । अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः । यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति ।

सांस्कृतिकमहत्वः::

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति । काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविधपक्षाः वर्णिताः सन्ति । यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमिं प्रतिपादयन्ति । काव्येदर्थमीय सन्दर्भाः, आदर्शाः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति ।

१३.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

अप्यन्यस्मिन्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीयाम्
आमन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ १.३७ ॥

पादन्यासैः कवणितरशनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दून्
आमोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणीदीर्घान् कटाक्षान् ॥ १.३८ ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।
नृत्तारम्भे हर पशुपतेराद्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ १.३९ ॥

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामन्या कनकनिकषस्त्रिनग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा च भूर्विकलवास्ताः॥१.४०॥

तां कस्यांचिद् भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषं
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः॥१.४१॥

तस्मिन् काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयास्त्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पभ्यसूयः॥१.४२॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्माऽपि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि॥१.४३॥

तस्याः किंचित्करर्धृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
जातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः॥१.४४॥

त्वन्निष्यन्दोच्छवसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः
सोतोरन्धध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोदेवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्॥१.४५॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलाद्रैः ।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूनाम्
अत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः॥१.४६॥

१३.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिक वर्णनम्, भावना नात्मकता, साहित्यशास्त्रीय विशेषता: च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यं पठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिक रुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावना नात्मक गहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावना नात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणी ग्रन्थे षु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अद्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावना नात्मक गहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अद्ययनं कर्तुं मङ्गलं अस्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषा नात्तरणानि, टिप्पणी ग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

१३.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथा लिखतु?
- उपमाकालिदासस्य लिखतु?
- मेघदूते प्रकृतिचित्रण लिखतु?
- मेघस्य अमार्गवर्णना लिखतु?

१३.६. अद्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्ण सतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.14-Meghadutam- (Purvamegha)

१४.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- रसानुभूत्याःलाभः
- साहित्यिककौशलस्यविकासः
- भाषाज्ञानस्यवृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः

१४.२. काव्यपठनस्यउद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलंसाहित्यिकज्ञानं, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणांविकासःअपिभवति। अत्रप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःसन्ति:

- . रसानुभूत्याःलाभः:
मेघदूतेविविधरसाः, विशेषतःशृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौस्तः।
एतेरसायःपाठकस्यहृदयेगहनानुभूत्यःउत्पादयन्ति।
- . साहित्यिककौशलस्यविकासः:
कालिदासस्यशैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दःविन्यासःअतीवउत्कृष्टः।
एतत्काव्यस्यपठनंसाहित्यिककौशलंवर्धयति,विशेषतःछन्दः, अलङ्कारः, रसःइत्यादीनांप्रयोगे।
- . भाषाज्ञानस्यवृद्धिः:
मेघदूतम्संस्कृतभाषायाःएकंउत्कृष्टंउदाहरणंअस्ति। एतस्यपठनंद्वारापाठकःसंस्कृतभाषायाःशब्दसम्पदां, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवंजातुंशक्नोति।
- . सांस्कृतिकेधरोहरेपरिचयः:

एतत्काव्येप्राचीनभारतीयसंस्कृते:विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः

च वर्णिताःसन्ति। एतत्पाठनेनपाठकःसांस्कृतिकेऽरोहरेपरिचयंप्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः:

कालिदासस्यसरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णःशब्दप्रयोगःमनसःशान्तिंददाति।

एतत्काव्यस्यपठनंमानसिकशान्तयेऽपयुक्तंभवति।

- . साहित्येआनन्दानुभवः:

कालिदासस्यकाव्यंसुन्दरंतथारुचिकरंभवति। एतस्यपठनंसाहित्येआनन्दानुभवायअतीवसहायकंभवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याःलाभः:

मेघदूतम्प्राकृतिकवर्णनंप्रसिद्धंअस्ति। एतत्काव्यस्यपठनंद्वारापाठकःप्राकृतिकसौन्दर्यानुभवेनत् पितंप्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्तेःविकासः:

कालिदासःमेघदूतंइतिकल्पितवान्। एतस्यकल्पनायाःपठनंपाठकस्यकल्पनाशक्तिंवर्धयति।

- . जीवनमूल्यानांबोधः:

मेघदूतेप्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम्अस्ति। एतेजीवनमूल्याःपाठकेषुबोधयन्ति।

- . साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्यवृद्धिः:

मेघदूतम्अध्ययनंद्वारापाठकःछन्दःशास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्यज्ञानंप्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलंसाहित्यिकदृष्ट्यामहत्वपूर्णभवति, अपितुसांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेदृष्ट्याःअपिउपकारकंभवति। एतत्काव्यंपाठकस्यहृदयम्, मनः, तथाबुद्धिंसमृद्धिंकरोतु।

१४.३. काव्यस्यपरिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्येएकंप्रख्यातंगीतिकाव्यंअस्ति। एतत्काव्यंभावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्ण, तथाप्रकृतिवर्णनप्रधानंअस्ति। अत्रकाव्यस्यविषय-परिचयःनिर्दिष्टःअस्ति:

➤ . काव्यस्यरचनाकालःतथारचनाकारः:

- "मेघदूतम्" महाकविकालिदासेनरचितंभवति।कालिदासःप्राचीनभारतस्यसुविख्यातःकविःअस्ति, यस्यकालःप्रायःचतुर्थसतकमङ्गितिमान्यते।

➤ . काव्यस्यप्रकारः:

- "मेघदूतम्" गीतिकाव्यंभवति।अत्रएकस्यविरहीयक्षस्यकथावर्णिताअस्ति, यःमेघदूतंकृत्वास्वीया याःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

➤ . कथावस्तुः:

- "मेघदूतस्य"कथावस्तुंएकःविरहीयक्षःअस्ति, यःअलकानगरेस्वीययापत्नीयासहनिवसति।सःयक्षः स्वस्यस्वामिनः(कुबेरस्य)शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति।तत्रसःविरहदुःखेनक्लिश्यते।अनेन सःएकावर्षाकालेमेघदूतंकृत्वास्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।

➤ . काव्यस्यसंरचनाः:

- "मेघदूतम्" द्वौभाग्यौविभक्तम्अस्ति:

पूर्वमेघःअत्रयक्षःमेघंप्रतिसन्देशंप्रारभते।तस्मैमार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणिचर्वण्यति।

उत्तरमेघःअत्रयक्षःस्वीयायाःपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति।तस्याःविरहदुःखं, तदुपरितस्यप्रेमं,

तथापनर्मितनस्यआशांव्यक्तयति।

. प्रमुखपात्राणि:

- यक्षःःमुख्यपात्रंयःस्वीयायाःपत्नींविरहदुःखेनक्लिश्यते।
- यक्षपत्नीःयक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति।
- मेघःःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति।

. काव्येप्रयुक्ताःरसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानंकाव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गारः (प्रेम) तथाकरुणः (विरह) रसौ प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः।

. काव्ये प्रयुक्ताः छन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देण रचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्ये वर्णितानि स्थलं तथा प्रकृतिः:

- काव्ये विविध प्राकृतिक स्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैला स पर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादी निस्थलानि दर्शयति।

. काव्यस्य प्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावः अतीव व्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृत साहित्ये तथा अन्या सुभाषासु अपिगीति काव्यानां रचना याः प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावना अत्मकता, तथा गेयता पाठकानां हृदये षुस्थायि नि प्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्य भाषा तथा शैलीः

- कालिदासस्य भाषा सुगम्या, सरला, तथा लिपिता अस्ति। तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथा अलङ्कार युक्ता भवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"

कालिदासस्य गीति काव्यं संस्कृत साहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति। एतस्य पठनं न केवलं साहित्यिक रूपं वर्धयति, अपि तु भावना अत्मकता, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा सांस्कृतिक ज्ञानं च ददाति। एतत्का व्यं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यं पठनीयम् अस्ति।

१४.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति। अयं काव्यं न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपि तु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा, साहित्यिककौशल, तथा भावनात्मकगहनताएतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य" विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघं दूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति। अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अङ्गानि विस्तृतरूपेण वर्णयामः।

काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारः:

"मेघदूतस्य" रचनाकालः सामान्यतः कालिदासस्य कालस्य चतुर्थसतकम्मान्यते। कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य महाकविः अस्ति, यस्य काव्यशास्त्रे, विशेषतः गीतिकाव्ये अतीव महत्वपूर्ण स्थानं अस्ति। एषः कविः आत्मकथायाम्, प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टं लेखनं कृतवान्। "मेघदूतम्" काव्ये तस्य रचना शक्ति, वर्णनशक्ति, तथा भावनात्मकगहनतासर्वत्र प्रकटन्ति।

काव्यस्य संरचना:

"मेघदूतम्" द्वावधिकांशौ भागौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघः काव्यस्य आरम्भिकः भागः अस्ति, यत्र यक्षः मेघं प्रतिस्वीयं सन्देशं प्रारभते। अत्र यक्षः मेघस्य विरहगाथायाः विवरणं, मार्गवर्णनं, तथा विविधप्राकृतिकदृश्याणि प्रदर्शयति। यक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। अत्र यक्षः मेघं मार्गं च वर्णयति, यथा पर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनं क्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघः काव्यस्य उत्तरभागः अस्ति, यत्र यक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। अत्र यक्षः पत्नीं प्रतिस्वस्य प्रेमं, तस्य विरहदुःखं, तथा पुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति। यक्षः मेघस्य मार्गं पत्नीं प्रतिसन्देशं कृतवान्यः काव्यस्य मुख्यविषयः अस्ति।

काव्यस्यप्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रःयक्षःअस्ति, यःस्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते। यक्षःस्वस्यस्वामिनः (कुबेरस्य) शापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितःभवति। यक्षस्यकाव्येभावना, प्रेम, तथाविरहदुःखंअत्यन्तंव्यक्तंभवति।यक्षस्यपात्रंविशेषतःभावनात्मकगहराईयुक्तंअस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्यपत्नी, याअलकानगरेनिवसति। यक्षपत्नीस्यपात्रंप्रेमपूर्णतथासंवेदनशीलंअस्ति। यक्षस्यपत्नीस्वीयायाःपतिंप्रतिक्षति, तथास्वस्यप्रेमंअनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति, यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गेविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथाअस्ति।यक्षः,जोकुबेरस्यस्वामिनःशापेनरामगिरिंप्रतिनिर्वासितः,स्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते।सःमेघदूतंकृत्वास्वस्यपत्नींप्रतिप्रेमपूर्णसन्देशंप्रेषयति।काव्यस्य विषयवस्तुःमुख्यतःयक्षस्यविरहदुःखं,तस्यप्रेमं,तथापत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषणंइत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि

|

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्"काव्येप्राकृतिकवर्णनंअत्यन्तंमहत्वपूर्णअस्ति।कालिदासःप्राकृतिकदृश्याणांसुन्दरंवर्णनंकृत्वा न्। अत्रपर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणंक्रियते। यक्षःमेघस्यसहायेनमार्गवर्णनंक्रियते,

यथाकैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः,

चित्रकूटस्यइत्यादीनांविवरणंप्रस्तुतंअस्ति। अत्रप्रकृतिसौन्दर्यस्यअद्भुतंवर्णनंदृश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्यभावनात्मकता अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। यक्षस्यप्रेमः, विरहदुःखं, तथापत्नीं प्रतिभावपूर्ण सन्देशः प्रमुखं अङ्गं अस्ति। यक्षः स्वस्यपत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति, यः प्रेमस्य, आशां, तथा आश्वासनस्य प्रतीकं अस्ति। यक्षस्य भावनात्मकस्थिति, तस्य विरहदुःखं, तथा प्रेमभावः अत्यन्तं स्पष्टं भवति।

काव्यस्य साहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः

छन्दः

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति।
कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्तौ स्तः। यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति।

सांस्कृतिक महत्वः

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृत स्यविविधपक्षाः वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादी निकाव्य स्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमिं प्रतिपादयन्ति। काव्येधर्मीय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचनाः दृष्टव्याः सन्ति।

१४.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रेमणा कुवलयदलप्रापि कर्णं करोति ।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्विग्रहणगुरुभिर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ १.४७ ॥

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद् वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ १.४८ ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्द्धगिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं द्रूभावात् प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ १.४९ ॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभूलताविभ्रमाणां
पक्षमोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ १.५० ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रथनपिशुनं कौरवं तद् भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥ १.५१ ॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां
 बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
 कृत्वा तासामधिगममपां सौम्य सारस्वतीनाम्
 अन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः॥१.५२॥

तस्माद् गच्छेरनुकन्खलं शैलराजावतीर्णा
 जहनोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्कितम् ।
 गौरीवक्त्रभुक्तिरचनां या विहस्येव फेनैः
 शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता॥१.५३॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्निं पश्चार्धलम्बी
 त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
 संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
 स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा॥१.५४॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
 तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
 वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
 शोभां शुभ्रां त्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयम्॥१.५५॥

१४.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिकवर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीयविशेषताः च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिकरुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिकज्ञानं, प्राकृतिकसौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मकगहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक

"मेघदूतम्"	संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति,	यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः,
		टिप्पणीग्रन्थेषु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अध्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभा

या; काव्यकला, तथा भावनात्मकगहनताप्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अध्ययनं कर्तु मङ्गलच्छन्ति,

तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणीग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

१४.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्य एवं व्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथा लिखतु?
- उपमाकालिदस्य लिखतु?
- मेघदूते प्रकृतिचित्रण लिखतु?
- मेघस्य अमार्गवर्णना लिखतु?

१४.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत): हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars: "The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Unit No.15-*Meghadutam- (Purvamegha)*

१५.१. शिक्षणस्य उद्देश्यम्

- रसानुभूत्याः लाभः
- साहित्यिककौशलस्य विकासः
- भाषा ज्ञानस्य वृद्धिः
- सांस्कृतिकेधरो हरेपरिचयः

१५.२. काव्यपठनस्य उद्देश्यं

कालिदासस्य "मेघदूतम्" एकंप्रख्यातंगीतिकाव्यं अस्ति। एतस्यपठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैः न केवलं साहित्यिकज्ञानं, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथासामाजिकेस्तराणां विकासः अपि भवति। अत्रप्रमुखाः उद्देश्याः निर्दिष्टाः सन्ति:

- . रसानुभूत्याः लाभः:

मेघदूते विविधरसाः, विशेषतः शृङ्गाररसः, करुणरसः च प्रकटितौ स्तः।
एते रसायः पाठकस्य हृदये गहनानुभूत्यः उत्पादयन्ति।

- . साहित्यिककौशलस्य विकासः:

कालिदासस्य शैली, शब्दचयनम्, तथाछन्दः विन्यासः अतीव उत्कृष्टः।
एतत्काव्यस्यपठनं साहित्यिककौशलं वर्धयति, विशेषतः छन्दः, अलङ्कारः, रसः इत्यादीनां प्रयोगे।

- . भाषा ज्ञानस्य वृद्धिः:

मेघदूतम् संस्कृतभाषायाः एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। एतस्यपठनं द्वारा पाठकः संस्कृतभाषायाः शब्दसम्पदं, व्याकरणं, तथाप्रयोगसौष्ठवं जातुं शक्नोति।

- . सांस्कृतिकेधरो हरेपरिचयः:

एतत्काव्ये प्राचीनभारतीयसंस्कृते विविधपक्षाः, यथाजीवनशैली, पर्यावरणम्, धार्मिकविश्वासाः च वर्णिताः सन्ति। एतत्पाठने न पाठकः सांस्कृतिकेधरो हरेपरिचयं प्राप्नोति।

- . मानसिकशान्तिः:

कालिदासस्य सरलः, लययुक्तः, तथाभावपूर्णः शब्दप्रयोगः मनसः शान्तिं ददाति।
एतत्काव्यस्यपठनं मानसिकशान्तये उपयुक्तं भवति।

- . साहित्ये आनन्दानुभवः:

कालिदासस्य काव्यं सुन्दरं तथा रुचिकरं भवति। एतस्यपठनं साहित्ये आनन्दानुभवाय अतीव सहायकं भवति।

- . प्राकृतिकसौन्दर्यानुभूत्याः लाभः:

मेघदूतम् प्राकृतिकवर्णनं प्रसिद्धं अस्ति। एतत्काव्यस्य पठनं द्वारा पाठकः प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवेन तृप्तिं प्राप्नोति।

- . कल्पनाशक्तेः विकासःः
कालिदासः मेघदूतं इतिकल्पितवान्। एतस्य कल्पनायाः पठनं पाठकस्य कल्पनाशक्तिं वर्धयति।
- . जीवनमूल्यानां बोधःः
मेघदूते प्रेमः, विरहः, विश्वासः, धैर्य च प्रतिपादितम् अस्ति। एते जीवनमूल्याः पाठकेषु बोधयन्ति।
- . साहित्यशास्त्रीयज्ञानस्य वृद्धिःः
मेघदूतम् अध्ययनं द्वारा पाठकः छन्दः शास्त्रस्य, अलङ्कारशास्त्रस्य, तथारसशास्त्रस्य ज्ञानं प्राप्नोति। सारांशतः, "मेघदूतस्य" पठनं न केवलं साहित्यिक दृष्ट्या महत्वपूर्ण भवति, अपितु सांस्कृतिके, मानसिके, तथा सामाजिके दृष्ट्या: अपितु पकारकं भवति। एतत्काव्यं पाठकस्य हृदयम्, मनः, तथा बुद्धिं समृद्धिं करोतु।

१५.३. काव्यस्य परिचयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रख्यातं गीतिकाव्यं अस्ति। एतत्काव्यं भावनात्मकं, रसानुभूतिपूर्णं, तथा प्रकृतिवर्णनप्रधानं अस्ति। अत्र काव्यस्य विषय-परिचयः निर्दिष्टः अस्ति:

- . काव्यस्य रचनाकालः तथारचनाकारःः
 - "मेघदूतम्" महाकवि कालिदासे नरचितं भवति। कालिदासः प्राचीन भारतस्य सुविख्यातः कविः अस्ति, यस्य कालः प्रायः चतुर्थसतकम् इति मान्यते।
- . काव्यस्य प्रकारःः
 - "मेघदूतम्" गीतिकाव्यं भवति। अत्र एकस्य विरहीयक्षस्य कथावर्णिता अस्ति, यः मेघदूतं कृत्वा स्वीया याः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।
- . कथावस्तुःः

- "मेघदूतस्य" कथावस्तुं एकः विरहीयक्षः अस्ति, यः अलकानगरे स्वीयाया पत्नीया सहनिवसति। सः यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। तत्र सः विरहदुःखेन क्लिश्यते। अनेन सः एकावर्षा काले मेघदूतं कृत्वा स्वीयाया पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति।

➤ . काव्यस्य संरचना:

- "मेघदूतम्" द्वौभाग्यौ विभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघःः अत्र यक्षः मेघं प्रतिसन्देशं प्रारभते। तस्मै मार्गवर्णनं, विविधप्राकृतिकदश्यानि, नगराणि च वर्णयति।
उत्तरमेघःः अत्र यक्षः स्वीयाया पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। तस्याः विरहदुःखं, तदुपरितस्य प्रेमं, तथा पुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति।

. प्रमुख पात्राणि:

- यक्षःः मुख्यपात्रं यः स्वीयाया पत्नीं विरहदुःखेन क्लिश्यते।
- यक्षपत्नीः यक्षस्य पत्नी, या अलकानगरे निवसति।
- मेघःः दूतः, यः यक्षस्य सन्देशं पत्नीं प्रतिप्रेषयति।

. काव्ये प्रयुक्ताः रसाः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररस प्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गारः (प्रेम) तथा करुणः (विरह) रसौ प्रमुखतया व्यक्तास्तः।

. काव्ये प्रयुक्ताः छन्दाः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देण रचितं अस्ति, यः छन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति।

. काव्ये वर्णितानि स्थलं तथा प्रकृतिः:

- काव्ये विविधप्राकृतिक स्थलानां, नगरीणां, पर्वतानां, नदीनां च सुन्दरं वर्णनं कृतम् अस्ति। यक्षः मेघं कैला स पर्वतं, उज्जयिनीं, विंध्यपर्वतं, गङ्गां, यमुनां, चित्रकूटं, इत्यादी निस्थलानि दर्शयति।

. काव्यस्य प्रभावः:

- "मेघदूतस्य"

प्रभावः अतीवव्यापकः अस्ति। अनेन संस्कृतसाहित्येतथा अन्यासु भाषासु अपिगीतिकाव्यानां रचना याः प्रेरणां दत्ता। मेघदूतस्य सुन्दरं वर्णनं, भावनात्मकता, तथा गेयतापाठकानां हृदयेषु स्थायिनि प्रभावं कृत्वा तिष्ठति।

. काव्यस्य भाषात् थाशैलीः

- कालिदासस्य भाषासु गम्या, सरला, तथा लिपिता अस्ति। तस्य शैली सौन्दर्यपूर्णा, चित्रात्मकता, तथा अलङ्कार युक्ता भवति।

उपसंहारः:

- "मेघदूतम्"

कालिदासस्य गीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं भवति। एतस्य पठनं न केवलं साहित्यिकरु चिर्धयति, अपितु भावनात्मकता, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा सांस्कृतिक ज्ञानं च ददाति। एतत्का व्यं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यपठनीयम् अस्ति।

१५.४. विषयः

कालिदासस्य "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं प्रमुखं गीतिकाव्यं अस्ति। अयं काव्यं न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य च एकं उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। कालिदासस्य प्रतिभा, साहित्यिक कौशल, तथा भावनात्मक गहनता एतस्य काव्ये स्पष्टादृश्यन्ते। "मेघदूतस्य" विषयः तत्त्वतः एकः विरहगाथा अस्ति, यत्र एकः यक्षः स्वस्य पत्नीं प्रतिमेघदूतं कृत्वा सन्देशं प्रेषयति। अत्र काव्यस्य विषयः, पात्राणि, वातावरणम्, तथा अन्यानि प्रमुखानि अडगानि विस्तृतरूपेण वर्णयामः।

काव्यस्य रचनाकालः तथा रचनाकारः:

"मेघदूतस्य" रचनाकालः सामान्यतः कालिदासस्य कालस्य चतुर्थसतकम् मान्यते। कालिदासः संस्कृतसाहित्यस्य महाकविः अस्ति, यस्य काव्यशास्त्रे, विशेषतः गीतिकाव्ये अतीव महत्वपूर्ण स्थानं अस्ति। एषः कविः आत्मक

थायाम् प्रेमकथा, धार्मिकग्रन्थेषु च उत्कृष्टं लेखनं कृतवान्। "मेघदूतम्" काव्येतस्यरचनाशक्ति, वर्णनशक्ति, तथाभावनात्मकगहनतासर्वत्रप्रकटन्ति।

काव्यस्यसंरचना:

"मेघदूतम्" द्वावाधिकांशौभागौविभक्तम् अस्ति:

पूर्वमेघः:

- पूर्वमेघः काव्यस्य आरम्भिकः भागः अस्ति, यत्रयक्षः मेघं प्रतिस्वीयं सन्देशं प्रारभते। अत्रयक्षः मेघं स्वस्य विरहगाथायाः विवरणं, मार्गवर्णनं, तथा विविधप्राकृतिकदश्याणि प्रदर्शयति। यक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। अत्रयक्षः मेघं मार्गं च वर्णयति, यथा पर्वतानां, नदीनां, नगराणां च वर्णनं क्रियते।

उत्तरमेघः:

- उत्तरमेघः काव्यस्य उत्तरभागः अस्ति, यत्रयक्षः मेघस्य सहाय्येन स्वीयायाः पत्नीं प्रतिसन्देशं प्रेषयति। अत्रयक्षः पत्नीं प्रतिस्वस्य प्रेमं, तस्य विरहदुःखं, तथा पुनर्मिलनस्य आशां व्यक्तयति। यक्षः मेघस्य मार्गं पत्नीं प्रतिसन्देशं कृतवान्यः काव्यस्य मुख्यविषयः अस्ति।

काव्यस्य प्रमुखपात्राणि:

यक्षः:

- मुख्यपात्रः यक्षः अस्ति, यः स्वस्य पत्नीं प्रतिविरहदुःखेन क्लिश्यते। यक्षः स्वस्य स्वामिनः (कुबेरस्य) शापेन रामगिरिं प्रतिनिर्वासितः भवति। यक्षस्य काव्येभावना, प्रेम, तथा विरहदुःखं अत्यन्तं व्यक्तं भवति। यक्षस्य पात्रं विशेषतः भावनात्मकगहराईयुक्तं अस्ति।

यक्षपत्नीः:

- यक्षस्य पत्नी, या अलकानन्दगरेन विसति। यक्षपत्नीस्य पात्रं प्रेमपूर्णं तथा संवेदनशीलं अस्ति। यक्षस्य पत्नीस्वीयायाः पतिं प्रतिक्षति, तथा स्वस्य प्रेमं अनुभूयति।

मेघः:

- मेघःदूतः, यःयक्षस्यसन्देशंपत्नींप्रतिप्रेषयति। मेघस्यपात्रंकाव्यस्यप्रमुखंअङ्गंअस्ति,
यःयक्षस्यप्रेमस्यमाध्यमंअस्ति। मेघःमार्गविविधप्राकृतिकस्थलानां, नगराणां, पर्वतानां
च वर्णनंक्रियते।

काव्यस्यविषयवस्तुः:

"मेघदूतम्"काव्यस्यविषयःएकःविरहगाथाअस्ति।यक्षः,जोकुबेरस्यस्वामिनःशापेनरामगिरिप्रतिनिर्वासितः,स्वस्यपत्नींप्रतिविरहदुःखेनक्लिश्यते।सःमेघंदूतंकृत्वास्वस्यपत्नींप्रतिप्रेमपूर्णसन्देशंप्रेषयति।काव्यस्य
विषयवस्तुःमुख्यतःयक्षस्यविरहदुःखं,तस्यप्रेमं,तथापत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषणंइत्यादीनियथार्थपृष्ठेवर्णितानि
।

प्राकृतिकवर्णनः:

"मेघदूतम्"काव्येप्राकृतिकवर्णनंअत्यन्तंमहत्वपूर्णअस्ति।कालिदासःप्राकृतिकदश्याणांसुन्दरंवर्णनंकृतवा
न्। अत्रपर्वतानां, नदीनां, वनानां, नगराणां च विवरणंक्रियते। यक्षःमेघस्यसहायेनमार्गवर्णनंक्रियते,
यथाकैलासपर्वतस्य, उज्जयिनी, विंध्यपर्वतस्य, गङ्गायाः, यमुनायाः,
चित्रकूटस्यइत्यादीनांविवरणंप्रस्तुतंअस्ति। अत्रप्रकृतिसौन्दर्यस्यअद्भुतंवर्णनंदश्यते।

भावनात्मकता:

"मेघदूतम्" काव्यस्यभावनात्मकताअत्यन्तंमहत्वपूर्णअस्ति। यक्षस्यप्रेमः, विरहदुःखं,
तथापत्नींप्रतिभावपूर्णसन्देशःप्रमुखंअङ्गंअस्ति। यक्षःस्वस्यपत्नींप्रतिसन्देशंप्रेषयति, यःप्रेमस्य,
आशां, तथाआश्वासनस्यप्रतीकंअस्ति। यक्षस्यभावनात्मकस्थिति, तस्यविरहदुःखं,
तथाप्रेमभावःअत्यन्तंस्पष्टंभवति।

काव्यस्यसाहित्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

छन्दः:

- "मेघदूतम्" मन्दाक्रान्ताछन्देरचितम् अस्ति। मन्दाक्रान्ताछन्दः गेयता, लयः, तथा सौष्ठवं सूचयति। कालिदासः छन्दस्य प्रयोगे विशेषं कौशलं दर्शयति, यः काव्यस्य सौन्दर्यं म् अभिवृद्धयति।

अलङ्कारः:

- काव्ये विभिन्नाः अलङ्काराः प्रचुरतया प्रयोगे भवन्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति। कालिदासस्य अलङ्कारयुक्तं लेखनं काव्यस्य भावनात्मकता च विशिष्टं निर्माति।

रसः:

- "मेघदूतम्" मुख्यतः शृङ्गाररसप्रधानं काव्यं अस्ति। अत्र शृङ्गाररसः (प्रेम) तथा करुणरसः (विरह) प्रमुखतया व्यक्ततौ स्तः। यक्षस्य प्रेमभावः तथा विरहदुःखं शृङ्गाररसस्य प्रमुखं अङ्गं अस्ति।

सांस्कृतिक महत्वः:

"मेघदूतम्" सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यन्तं महत्वपूर्ण अस्ति। काव्ये प्राचीन भारतीय संस्कृतस्य विविध पक्षाः वर्णिताः सन्ति। यक्षस्य पत्नीं प्रतिसन्देशः प्रेषणम्, प्रकृतिवर्णनम्, तस्य प्रेमभावः इत्यादीनि काव्यस्य सांस्कृतिक पृष्ठभूमिं प्रतिपादयन्ति। काव्येऽर्थाय सन्दर्भाः, आदर्शः, तथा संस्कृति-संबन्धिनी सूचना दृष्टव्याः सन्ति।

१५.४.१. मेघदुतपूर्वमेघ

तं चेद् वायौ सरति सरलस्कन्धसंघटजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः ।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो हयुत्तमानाम् ॥ १.७६ ॥

ये संरम्भोत्पत्तनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः॥१.५७॥

तत्र व्यक्तं दृष्टि चरणन्यासमर्थन्दुमौले:
शश्वत् सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनमः परीयाः ।
यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्भूतपापाः
कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धानाः॥१.५८॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संरक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनराभिः ।
निर्हादस्ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः॥१.५९॥

प्रालेयाद्रेषुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्धम् ।
तेनोदीर्चीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युदयतस्येव विष्णोः॥१.६०॥

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छवासितप्रस्थसन्धैः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव व्यम्बकस्याद्वहासः॥१.६१॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीम्
अंसन्यस्ते सति हलभूतो मेचके वाससीव॥१.६२॥

हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी॥१.६३॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं
 नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
 ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्यात्
 क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः॥१.६४॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
 कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।
 धुन्वन् कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-
 र्नानाचेष्टैर्जलदललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम्॥१.६५॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलां
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां जास्यसे कामचारिन् ।
 या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
 मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम्॥१.६६॥

१७.४.२. सारांशः

"मेघदूतम्" कालिदासस्यगीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं रत्नं अस्ति। एतस्य काव्यस्य विषयः, प्राकृतिक वर्णनम्, भावनात्मकता, साहित्यशास्त्रीय विशेषताः च पाठकस्य मनसः गहनं प्रभावं कृतवन्ति। काव्यस्य पठनं साहित्यप्रेमिणां कृते अनिवार्यं पठनीयम् अस्ति, यः न केवलं साहित्यिक रुचिं वर्धयति, अपितु सांस्कृतिक ज्ञानं, प्राकृतिक सौन्दर्यानुभवः, तथा भावनात्मक गहनता अपिददाति। "मेघदूतम्" काव्यं कालिदासस्य प्रतिभायाः, वर्णनशक्तेः, तथा भावनात्मक "मेघदूतम्" संस्कृतसाहित्ये एकं अमूल्यं ग्रन्थं अस्ति, यः विभिन्नभाषासु अनुवादितः, टिप्पणी ग्रन्थेषु विश्लेषितः, तथा शोधवृत्तान्तेषु अध्ययनम् प्राप्तवान् अस्ति। एषः ग्रन्थः कालिदासस्य प्रतिभायाः, काव्यकला, तथा भावनात्मक गहनता प्रदर्शयति। यदि आप "मेघदूतम्" पर अधिक अध्ययनं कर्तुम् इच्छन्ति, तर्हि विभिन्न संस्करणानि, भाषान्तरणानि, टिप्पणी ग्रन्थानि च वाचनम् अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

१७२.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- मेघदूतकाव्यस्य सारकथा लिखतु?

- उपमाकालिदसस्यलिखतु?
- मेघदूतेप्रकृतिचित्रणलिखतु?
- मेघस्यअमार्गवर्णनालिखतु?

१५.६.अध्ययनमार्गदर्शिका

- "मेघदूतम्" (संस्कृत):हरेकृष्णसतपथि
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by A. A. Macdonell;,
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by Arthur W. Ryder;
- "Meghaduta" by Kalidasa, translated by English Translation by William Jones;
- "Commentaries on Meghaduta" by various scholars:"The Meghaduta of Kalidasa" by P. K. Gode:

Block No-4--*Bhagavatagita(ch-XV)*

Unit No.16--*Bhagavatagita*

१३.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

१६.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमः:
- आध्यात्मिकसमृद्धिः
- जीवनमूल्यानांबोधः:
- कर्मयोगस्यअभ्यासः
- भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः

१६.२. भगवत्तिगतास्यपठनस्यउद्देश्यं

भगवद्‌गीताभारतीयदर्शनस्यएकंप्रख्यातंग्रन्थंअस्ति,
यःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअंशःअस्ति।एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धः
अस्ति।भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैःनकेवलंदार्शनिकज्ञानं, अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,
नैतिकशिक्षा,तथाजीवनोपयोगःअपिप्राप्तुंशक्नोति।अत्रभगवद्‌गीतापठनस्यप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःस
न्तिः

1. दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमः:

- भगवद्‌गीताविविधानांदार्शनिकतत्त्वानांप्रस्तोताअस्ति, यथाकर्मयोगः, भक्तियोगः,
ज्ञानयोगःइत्यादीनि।एतस्यपठनंद्वारापाठकःतत्त्वज्ञानं,जीवनस्यसत्यं,तथापरमसत्यंज्ञातुंश
क्नोति।

2. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्‌गीतेआत्मनं,परमात्मा,तथाब्रह्माइत्यादीनांअवधारणाःवर्णिताःसन्ति।एतस्यपठनंद्वारा
व्यक्तिआत्मसाक्षात्कारं, आत्मानंदं, तथाआध्यात्मिकसमृद्धिंप्राप्नोति।

3. जीवनमूल्यानांबोधः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यनैतिकं, आदर्शं, तथाधर्मिकंमार्गदर्शनंददाति।तस्यपठनंजीवनमूल्यानां,
दायित्वस्य, तथाधर्मस्यस्पष्टताददाति।

4. कर्मयोगस्यअभ्यासः:

- भगवद्‌गीतेकर्मयोगस्यसिद्धान्तःविस्तृतरूपेणप्रस्तुतःअस्ति।यःकर्मस्यफलस्यत्यागः,
निष्कामकर्मणःइत्यादीनिप्रतिपादयति।एतस्यपठनंकर्मयोगस्यसिद्धान्तं,
तस्यअभ्यासंचव्यक्तयेशिक्षति।

5. भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः:

- भगवद्‌गीताभक्तियोगस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति। तस्यपठनंद्वाराव्यक्तिर्इश्वरस्यभक्तिः, प्रेम, तथासमर्पणंपाठमिशक्षति।

6. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यक्लेशस्य, विषादस्य, तथामानसिकतापनस्यसमाधानंददाति। तस्यपठनंमानसिकशान्तिंप्राप्नोति, तथाआतंरिकशांतिअनुभवति।

7. नैतिकनिर्णयस्यसाधनः:

- भगवद्‌गीतेनैतिकविचारस्यमार्गदर्शनंदत्तम्‌अस्ति। व्यक्तिःनैतिकनिर्णयेषुसहीतंमार्गअन्वेष्टुम्सक्षमःभवति।

8. स्वधर्मस्यअनुसरणम्:

- भगवद्‌गीतास्वधर्मस्यपालनस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति। तस्यपठनंव्यक्तिस्वधर्मस्यप्रतिजागरूकं, तथातस्यपालनायप्रेरणांददाति।

9. साधकशिक्षा:

- भगवद्‌गीतासाधकानां, विशेषतःयोगसाधकानां, शिक्षायाःस्रोतःअस्ति। एतस्यपठनंसाधकानांयोगाभ्यासं, ध्यानम्, तथासाधनात्मकमार्गदर्शनंददाति।

10. जीवनोपयोगित्वः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यविभिन्नपृष्ठेऽपयुक्तंअस्ति, यथाकर्मयोगस्यव्यवहारम्, भक्तियोगस्यअभ्यासम्, ज्ञानयोगस्यचिंतनम्‌इत्यादि। एतस्यपठनंजीवनस्यसर्वाङ्गिकविकसनायसहायकंभवति।
भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति, अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः, नैतिकमार्गदर्शनं, तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति। भगवद्‌गीताजीवनस्यमार्गदर्शिका अस्ति, यःविविधदृष्टिकोनानुसारम्‌जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंज्ञानंददाति। एतस्यपठनं

पाठकस्यजीवनस्यसर्वाङ्गिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय,तथामानसिकशान्तयेअत्यन्तंला

भकारीअस्ति।

१६.३. भगवत्गीतास्यपरिचयः

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्यस्यअत्यन्तंमहत्वपूर्णग्रन्थंअस्ति।एषःग्रन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअंशःअस्ति,यःयुधिष्ठिरस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति।भगवद्‌गीतातत्त्वज्ञनस्य,आध्यात्मिकता,तथानैतिकतायाःएकःउत्कृष्टःग्रन्थःअस्ति,यःजीवनस्यविविधपृष्ठेषुमार्गदर्शनंददाति।अत्रभगवद्‌गीतायाःविषयवस्तु,इतिहासः,प्रमुखपात्राणि,तथाकाव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिःविस्तृतरूपेणप्रस्तुतानिसन्ति।

1. ग्रन्थस्यरचनाकालःतथास्थानः:

भगवद्‌गीतामहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य(अध्यायः२३४०)एकःअंशःअस्ति।महाभारतस्यरचनाकालःसामान्यतःपाण्डवकालस्यचतुर्थसतकम् इतिमान्यते।भगवद्‌गीतायाःरचनाकालःयथार्थतःस्पष्टरूपेणनिश्चितुंकठिनंअस्ति,किन्तुतस्यपूर्वकालंप्राचीनंअस्ति।भगवद्‌गीतापाण्डवकालस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवादःरूपेणप्रकटिताअस्ति, यःश्रीकृष्णस्यउपदेशरूपेणप्रस्तूयते।

2. ग्रन्थस्यविषयवस्तुः:

भगवद्‌गीताएकंसंवादग्रन्थंअस्ति, यःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःअस्ति।अत्रप्रमुखतयाधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनितत्त्वज्ञानानिप्रस्तुतानिसन्ति।भगवद्‌गीतामध्येचारिप्रमुखाःयोगःवर्णिताःसन्ति:

1. कर्मयोगः (Path of Action):

- कर्मयोगस्यसिद्धान्तःतत्त्वतःकर्मस्यनिष्कामतया,अर्थात्कर्मस्यफलस्यत्यागेन, तस्यसाधनंदर्शयति।श्रीकृष्णअर्जुनायउपदिशतियःकर्मस्यफलस्यअपेक्षयाकर्मकर्तव्यम्, तद्यथाकर्मधर्मेणसम्पन्नम्।

2. ज्ञानयोगः (Path of Knowledge):

- ज्ञानयोगः आत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य च मार्गदर्शयति। अत्रतत्त्वज्ञानं, आत्मज्ञानं, तथा ब्रह्मज्ञानं प्रकटितानि सन्ति। श्रीकृष्ण अर्जुनाय आत्मा, परमात्मा, तथा ब्रह्माइत्यादीनां अवधारणाः स्पष्टं करोति।

3. भक्तियोगः (Path of Devotion):

- भक्तियोगस्य सिद्धान्तः ईश्वरस्य प्रतिप्रेमं, समर्पणं, तथा भक्तिदर्शयति। श्रीकृष्ण अर्जुनाय भक्तिमार्गस्य महत्त्वं प्रतिपादयति, यः साद्बनाय ईश्वरस्य प्रेमं अनुभवति।

4. राजयोगः (Path of Meditation):

- राजयोगः ध्यानस्य, साधनस्य, तथा समाधिसाधनस्य मार्गदर्शयति। अत्र ध्यानं, समाधि, तथा योगसम्पन्नता प्रतिपादितानि सन्ति।

3. ग्रन्थस्य प्रमुखपात्राणि:

1. अर्जुनः:

- अर्जुनः प्रमुखः पात्रः अस्ति, यः युद्धस्य स्थले अत्यन्तं दुविधायुक्तः, विषादपूर्णः च स्थितवान्। अर्जुनस्य आस्था, समस्याः, तथा भावनात्मक द्वन्द्वः भगवद्गीतायाः मूलविषयः अस्ति।

2. श्रीकृष्णः:

- श्रीकृष्णः प्रमुखः उपदेशकः अस्ति, यः अर्जुनाय धर्म, कर्म, तथा भक्तिमार्गस्य उपदेशं ददाति। श्रीकृष्णस्य तत्त्वज्ञानं, प्रेमभावः, तथा मार्गदर्शनं काव्यस्य केंद्रभूतं अस्ति।

4. काव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

1. छन्दः तथा रचनाशैलीः

- भगवद्गीतासंस्कृतकाव्ये 700 श्लोकानि (अध्यायाः 18) अस्ति। अत्र श्लोकानि संस्कृतस्य श्लोककछन्दे (अथवागीताच्छन्दे) रचितानि सन्ति। यथार्थतः ग्रन्थस्य रचनाशैली उच्चकोटि की तथा मनोहरः अस्ति।

2. अलङ्कारः:

- भगवद्‌गीतेऽलङ्कारस्यउपयोगःविशेषतःअस्ति।रूपकः, उपमा, अनुप्रासः,
यमकःइत्यादीनांअलङ्काराणांप्रयोगःकाव्यस्यसौन्दर्यवर्धयति।

3. रसः:

- भगवद्‌गीतायाम्शृङ्गाररसः,वीररसः,करुणरसःइत्यादीनांसाणांमिश्रणंदृश्यते।विशेषतःशृङ्गाररसःतथाकरुणरसःप्रमुखतयाव्यक्तःअस्ति।

5. ग्रन्थस्यसांस्कृतिकमहत्वः:

1. धार्मिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीताहिन्दूधर्मस्यमहत्वपूर्णःग्रन्थःअस्ति।एषःग्रन्थःधार्मिकजीवनस्यनैतिकं, आदर्शमार्गदर्शनंददाति।कर्म,भक्ति,ज्ञानइत्यादीनांसिद्धान्तानांअनुसरणस्यमार्गदर्शकःअस्ति।

2. दार्शनिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीतादार्शनिकतत्त्वानांप्रस्तोताअस्ति।एषःग्रन्थःविभिन्नदर्शनानां, विशेषतःवेदान्तस्य, सिद्धान्तानांव्याख्यांददाति।

3. सांस्कृतिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीताभारतीयसांस्कृतिकजीवनस्यएकःअविभाज्यंअंशःअस्ति।एषःग्रन्थःभारतीय काव्येषु, संस्कृतिसाहित्ये, तथाअन्यासुधार्मिकग्रन्थेषुमहत्वपूर्णस्थानंगृहीतवान्अस्ति।

6. ग्रन्थस्यसमाजोपयोगः:

1. जीवनमार्गदर्शनम्:

- भगवद्गीताजीवनस्यसमस्यायाः समाधानं, नैतिकनिर्णयस्य मार्गदर्शनं,
तथा सुखदुःखस्य संतुलनं दर्शयत् । एषः ग्रन्थः व्यक्तिगतविकासाय, मानसिकशान्तये,
तथा आध्यात्मिकउन्नतये सहायकः अस्ति ।

2. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्गीतामानसिकशान्तिं प्राप्तुं तनावमुक्तिं, श्रीकृष्णस्य उपदेशः व्यक्तिजीवनस्य वि
भिन्नदोषाणां समाधानं ददाति ।

3. आध्यात्मिकविकासः:

- भगवद्गीताआध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शकः अस्ति । एषः ग्रन्थः आत्मज्ञानं, ब्रह्मज्ञानं,
तथा भक्तिमार्गस्य मार्गदर्शनं ददाति ।

7. ग्रन्थस्य अध्ययनस्य लाभः:

1. ज्ञानवृद्धिः:

- भगवद्गीतेज्ञानस्य विधरूपाणि प्रस्तुतानि सन्ति । एषः ग्रन्थः तत्त्वज्ञानस्य,
आध्यात्मिकज्ञानस्य, तथा दार्शनिकज्ञानस्य वृद्धिं प्राप्नोति ।

2. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्गीतायाः पठनं आत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मज्ञानस्य,
तथा भक्तिमार्गस्य ज्ञानं ददाति । एषः ग्रन्थः आत्मिकसमृद्धिं, शान्तिं, तथा उन्नतिं साधयति ।

3. सांस्कृतिकविवेचनम्:

- भगवद्गीतेभारतीयसंस्कृतिः, धार्मिकपारंपरिकः,
तथा दार्शनिकविचाराणि प्रस्तुतानि सन्ति । एषः ग्रन्थः भारतीयसंस्कृतिं, धर्मं,
तथा दार्शनिकतत्त्वानां विश्लेषणं ददाति ।

१६.४. विषयः

भगवद् गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः "पुरुषोत्तमयोगः" इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति । अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन जीवनस्य, जगतः, आत्मायाः, ईश्वरस्य च मध्ये गहनरहस्यं व्याख्यातुं प्रयत्नः कृतः अस्ति । अस्मिन् अध्याये जगतः वृक्षस्य उपमा दत्ता, तस्य स्वरूपं, मायाबद्धस्य जीवस्य स्थितिः च विश्लेष्यते । तदतिरिक्तं भगवता "पुरुषोत्तम" अथवा परमात्मा इति प्रस्तुतः, यः जीवानां अन्तः अस्ति तथापि तेऽन्यः परः अस्ति, अस्याः सृष्टेः सर्वान् रहस्यान् नियन्त्रयति ।

अश्वत्थवृक्षस्य प्रतीकात्मकं वर्णनम्

अस्य अध्यायस्य आरम्भे भगवान् श्रीकृष्णः जगतः तुलनां विपर्यस्तपीपलवृक्षेण करोति, यस्य नाम "अश्वत्थवृक्षः" इति उक्तम् अस्ति । अस्य वृक्षस्य ऊर्ध्वं मूलं, अधः शाखाः च सन्ति । अस्य मूलं ईश्वरे एव अस्ति, तस्य शाखाः भौतिकजगति विस्तृताः सन्ति । अस्य वृक्षस्य पत्राणि वेदानि ज्ञानप्रदानि । एषः वृक्षः मायाकर्मयोः बन्धनस्य प्रतीकः अस्ति, यस्मिन् सर्वे जीवाः फसन्ति । भगवान् कथयति यत् अस्य लौकिकवृक्षस्य अन्त्यस्य अन्वेषणम् अत्यन्तं दुष्करं यतः तस्य शाखाः उपशाखाः च कर्मप्रभावात् अनन्ततया प्रसृताः सन्ति ।

वृक्षात् मुक्तत्वस्य प्रक्रिया

ईश्वरः अपि अस्मात् वृक्षात् मुक्तः भवितुम् मार्गं उक्तवान् । मनः इन्द्रियाणि च नियन्त्रयन् वैराग्यम् आहुः । त्यागद्वारा सः "असङ्गशास्त्रम्" (त्यागस्य खड्गेन) जगतः वृक्षं छिन्नति । केवलं तादृशः संन्यासयुक्तः एव ईश्वरं जात्वा जन्ममरणचक्रात् मुक्तः भवति । श्रीकृष्णस्य मते एतस्य त्यागस्य प्राप्त्यर्थं दृढनिश्चयः, धर्माश्रयः, सत्यभक्तिः च आवश्यकी भवति ।

आत्मानः ईश्वरस्य च सम्बन्धः

भगवान् श्रीकृष्णः व्याख्यायते यत् प्रत्येकस्य जीवस्य आत्मा (आत्मा) भवति, यः ईश्वरस्य भागः अस्ति । अयं आत्मा लोके जन्ममरणचक्रे फसति, भिन्नशरीरेषु आगच्छति गच्छति च । भगवान्

कथयति यत् अयं आत्मा नूतनशरीरधारणे सति स्वस्य पुरातनशरीरस्य गुणान् भावान् कामान् स्वेन सह नवकाये वहति यथा वायुः नानागन्धान् स्वेन सह वहति ।

ईश्वरः अपि व्याख्यायते यत् तस्य आत्मा सर्वेषु जीवेषु निवसति तथा च सः जीवानां दृष्टि-श्रवण-रस-स्पर्श-गन्ध-शक्तयः नियन्त्रयति। किन्तु, अज्ञानात् सामान्यजनः अस्य आत्मानं ज्ञातुं असमर्थः भूत्वा लौकिकसुखेषु फसति । तस्मिन् एव काले जानी स्वात्मानं ज्ञात्वा ईश्वरेण सह स्वसम्बन्धं स्थापयति ।

क्षाराक्षरं पुरुषोत्तमं च

अस्मिन् अद्याये भगवान् श्रीकृष्णेन क्षरपुरुषः, अक्षरपुरुषः, पुरुषोत्तमः इति त्रयः प्रकाराः पुरुषाः वर्णिताः सन्ति ।

क्षर पुरुषः सः अस्ति यः मर्त्यः अर्थात् कालेन सह नष्टः भवति एतत् भौतिकं शरीरम्।

अक्षरपुरुष आत्मा अमरः यः कदापि न नश्यति।

पुरुषोत्तं स्वयं भगवान् एवाभ्यां परः । भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् सः एव परमात्मा अस्ति, यः सम्पूर्णसृष्टेः पोषणं, पोषकः, नाशकः च अस्ति।

भगवान् कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् "पुरुषोत्तं" जानाति सः सर्वविधाज्ञानविमुक्तः परमं अवस्थां प्राप्नोति।

ईश्वरस्य नानारूपाः गुणाः च

भगवता श्रीकृष्णेन अपि अस्मिन् अद्याये तस्य विविधरूपाणि वर्णितानि सन्ति। सूर्यचन्द्रप्रकाशः पृथिव्याः उर्वरता च सर्वभूतानां जीवनस्य आधारः इति वदन्ति। स एव अग्निरूपं अन्नं पचति, सर्वभूतानां क्षुधापिपासां तर्पयति। प्राणिनां हृदये स्थितः स्मृतिज्ञानविस्मृतिप्रदा इति वदन्ति ।

ईश्वरः वेदोपनिषदशास्त्राणां सारं वदति। तेषां माध्यमेन एव जीविताः प्राणाः सत्यमार्गं गन्तुं शक्नुवन्ति, स्वजीवनस्य उद्देश्यं च पूरयितुं शक्नुवन्ति। सनातनं अनन्तं च परमं सत्यमाह।

ज्ञानाज्ञानयोः भेदः

भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् जगति जनाः द्विविधाः सन्ति - जानिनः अजानिनः च। अजानी लोकसुखेषु उलझितः तिष्ठति, स्वार्थलोभकामना च मायावसंलग्नः तिष्ठति । तस्मिन् एव काले जानी स्वात्मानं साक्षात्कृत्य जगतः उपरि उत्तिष्ठति, ईश्वरे लीनः भवति ।

जानप्राप्त्यर्थं ईश्वरः कथयति यत् संयमं भक्तिं वैराग्यं च अनुसरणं कर्तव्यम् इति। यदा मनुष्यः इन्द्रियाणि नियन्त्र्य मनः शुद्धं करोति तदा एव सः ईश्वरं जातुं समर्थः भवति, तस्य अन्तः ईश्वरत्वं च उत्पद्यते ।

पुरुषोत्तम योग का महत्त्व

भगवान् श्रीकृष्णः अस्य अध्यायस्य "पुरुषोत्तमयोगः" इति कथयति यतः तस्मिन् सः स्वस्य पुरुषोत्तमरूपस्य वर्णनं करोति। अनेन योगेन मनुष्यः अवगच्छति यत् सः केवलम् एतत् मर्त्यशरीरं नास्ति, अपितु ईश्वरस्य एकः भागः तस्मिन् वर्तते । अनेन जानेन सः स्वस्य आत्मानं ईश्वरेण सह संयोजयितुं प्रक्रियां अवगच्छति।

ईश्वरः कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् पुरुषोत्तमयोगं अवगच्छति सः लौकिकसङ्गविहीनः भूत्वा सत्यार्थं मोक्षं प्राप्नोति। जन्म-मरण-चक्रात् बहिः आगत्य परम-शान्ति-आनन्द-स्थितिं प्राप्नोति ।

अध्यायस्य उपसंहारः

भगवद् गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् उपदिशति यत् जगत् क्षणिकः अनित्यः च अस्ति, तस्मिन् लीनः भूत्वा वयं स्वजीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं विस्मरामः। भगवान् श्रीकृष्णः अस्मान् अस्य मायालोकस्य उपरि उत्थाय ईश्वरं प्रति गन्तुं मार्गं दर्शयति। एषा संख्यातत्त्वमुक्तिमार्गः एव त्यागः, भक्तिः, ज्ञानं च, येन वयं स्वस्य यथार्थस्वभावं जातुं शक्नुमः ।

अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन आत्मा, ईश्वरः, जगतः च सम्बन्धः स्पष्टीकृतः, अस्मिन् जीवने वयं कथं मोक्षं प्राप्नुमः इति च कथितवान् । तस्य पुरुषोत्तमरूपं अस्मान् वदति यत् सः

अस्य जगतः सृष्टिकर्ता, धारकः, नाशकः च अस्ति, तस्य सङ्गत्या एव वयं स्वात्मानं शुद्धिं
मोचयितुं च शक्नुमः।

अतः पञ्चदशोऽद्यायः अस्मान् जीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं शिक्षयति, अस्य भौतिकस्य जगतः
तुच्छतां च अवगन्तुं करोति । अनेन अस्माकं आत्मानं जात्वा भगवता सह संयोजयितुं
जीवनमरणचक्रात् मुक्तः भूत्वा परमशान्तिस्थितिं प्राप्तुं प्रेरयति ।

१६.४.१. भगवत्गीता

भगवद्गीतासंस्कृतसाहित्येएकःअत्यन्तंमहत्वपूर्णःगन्थःअस्ति।एषःगन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य
(अ६द्यायः 23-40) एकःअंशःअस्ति।भगवद्गीताश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,
यःमुख्यतयायुद्धक्षेत्रेर्जुनस्यविषादस्यतथाअसमंजस्यस्यसमाधानायउपदिष्टःअस्ति।भगवद्गीताचारिप्र
मुखवर्गाणांयोगानांप्रतिपादकःअस्ति, यानिकर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः,
तथाराजयोगःइत्यादीनि।एषःगन्थःकेवलंधार्मिकःनभवति, अपितुतत्त्वज्ञानस्य, दार्शनिकतत्त्वस्य,
तथाजीवनदर्शनस्यअत्यन्तंमहत्वपूर्णस्रोतःअस्ति।

ऊर्ध्वमूलमध्यःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१५- १॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥१५- २॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥१५- ३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपदये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥१५- ४॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा: ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥१५- ५॥

न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥१५- ६॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५- ७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वार्युर्गन्धानिवाशयात् ॥१५- ८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥१५- ९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१५- १०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥१५- ११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१५- १२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुण्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१५- १३॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१५- १४॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्जानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५- १५॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१५- १६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१५- १७॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५- १८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्वज्ञति मां सर्वभावेन भारत ॥१५- १९॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतदबुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥१५- २०॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६.४.२. सारांशः

भगवद्गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति,अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,नैतिकमार्गदर्शनं,तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति।भगवद्गीताजीवनस्यमार्गदर्शिकाअस्ति,यःविविधद्विष्टिकोनानुसारम्जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंजानंददाति।एतस्यपठनंपाठकस्यजीवनस्यसर्वड्गिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय,।भगवद्गीताभारतीयधर्मस्य,दार्शनिकतत्त्वस्य,तथाआध्यात्मिक

ज्ञानस्यएकःअमूल्यंग्रन्थःअस्ति। एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,
यःधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनांत

१६.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- पञ्चदसअध्यायस्यसारलिखतु?
- पुरुशोत्तमयोगस्यसारलिखतु?

१६.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- भगवत्तिगता, प्रमोदकुमर्पादि?
- भववत्तिगतागोपिनाथमहपत्र

Unit No.17—*Bhagavatagita*

१७.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमः:
- आध्यात्मिकसमृद्धिः
- जीवनमूल्यानांबोधः:
- कर्मयोगस्यअभ्यासः
- भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः

१७.२. भगवत्तिगतास्यपठनस्यउद्देश्यं

भगवद्‌गीताभारतीयदर्शनस्यएकंप्रख्यातंग्रन्थंअस्ति,

यःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअंशःअस्ति। एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धः

अस्ति। भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैःनकेवलंदार्शनिकज्ञानं, अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,

नैतिकशिक्षा, तथाजीवनोपयोगःअपिप्राप्तुंशक्नोति। अत्रभगवद्‌गीतापठनस्यप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःस

नितः

1. दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमः

- भगवद्‌गीताविविधानांदार्शनिकतत्त्वानांप्रस्तोताअस्ति, यथाकर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगःइत्यादीनि।एतस्यपठनंद्वारापाठकःतत्त्वज्ञानं,जीवनस्यसत्यं,तथापरमसत्यंजातुंश कनोति।

2. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्‌गीतेआत्मनं,परमात्मा,तथाब्रह्माइत्यादीनांअवधारणाःवर्णिताःसन्ति।एतस्यपठनंद्वारा व्यक्तिआत्मसाक्षात्कारं, आत्मानंदं, तथाआध्यात्मिकसमृद्धिंप्राप्नोति।

3. जीवनमूल्यानांबोधः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यनैतिकं, आदर्शं, तथाधर्मिकंमार्गदर्शनंददाति।तस्यपठनंजीवनमूल्यानां, दायित्वस्य, तथाधर्मस्यस्पष्टताददाति।

4. कर्मयोगस्यअभ्यासः:

- भगवद्‌गीतेकर्मयोगस्यसिद्धान्तःविस्तृतरूपेणप्रस्तुतःअस्ति।यःकर्मस्यफलस्यत्यागः, निष्कामकर्मणःइत्यादीनिप्रतिपादयति।एतस्यपठनंकर्मयोगस्यसिद्धान्तं, तस्यअभ्यासंचव्यक्तयेशिक्षति।

5. भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः:

- भगवद्‌गीताभक्तियोगस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति।तस्यपठनंद्वाराव्यक्तिर्द्विश्वरस्यभक्तिः, प्रेम, तथासमर्पणंपाठमिशक्षति।

6. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यक्लेशस्य,विषादस्य,तथामानसिकतापनस्यसमाधानंददाति।तस्यपठनंमान सिक्षान्तिंप्राप्नोति, तथाआतंरिकशांतिअनुभवति।

7. नैतिकनिर्णयस्यसाधनः:

- भगवद्‌गीतेनैतिकविचारस्यमार्गदर्शनंदत्तम्‌अस्ति। व्यक्तिः नैतिकनिर्णयेषु सहीतं मार्गं अन्वेष्टु म्स क्षमः भवति।

8. स्वर्थर्मस्य अनुसरणम्:

- भगवद्‌गीतास्वर्थर्मस्य पालनस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। तस्य पठनं व्यक्तिस्वर्थर्मस्य प्रतिजागरूकं, तथातस्य पालनाय प्रेरणां ददाति।

9. साधकशिक्षा:

- भगवद्‌गीतासाधकानां, विशेषतः योगसाधकानां, शिक्षायाः सोतः अस्ति। एतस्य पठनं साधकानां योगा ध्यासं, ध्यानम्, तथासाधनात्मकमार्गदर्शनं ददाति।

10. जीवनोपयोगित्वः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्य विभिन्नपृष्ठे उपयुक्तं अस्ति, यथाकर्मयोगस्य व्यवहारम्, भक्तियोगस्य अध्यासम्, ज्ञानयोगस्य चिंतनम् इत्यादि। एतस्य पठनं जीवनस्य सर्वाङ्गिकविकसनाय सहायकं भवति।
भगवद्‌गीतापठनस्य उद्देश्यः केवलं दार्शनिकज्ञानस्य ग्रहणं न भवति, अपि तु आध्यात्मिकसमृद्धिः, नैतिकमार्गदर्शनं, तथामानसिकशान्तिप्राप्तुं अपि सहायकं अस्ति। भगवद्‌गीताजीवनस्य मार्गदर्शिका अस्ति, यः विविध दृष्टिकोनानुसारम् जीवनस्य समस्याः समाधानाय उपयुक्तं ज्ञानं ददाति। एतस्य पठनं पाठकस्य जीवनस्य सर्वाङ्गिकविकासाय, आध्यात्मिकउन्नताय, तथामानसिकशान्तये अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

१७.३. भगवतिगतास्य परिचयः

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्यस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्ण ग्रन्थं अस्ति। एषः ग्रन्थः महाभारतस्य भीष्मपर्वस्य एकः अंशः अस्ति, यः युधिष्ठिरस्य युद्धस्य स्थले अर्जुनस्य कषायस्य संवादः रूपेण प्रसिद्धः अस्ति। भगवद्‌गीता तत्त्वज्ञनस्य, आध्यात्मिकता, तथानैतिकतायाः एकः उत्कृष्टः ग्रन्थः अस्ति, यः जीवनस्य विविधपृष्ठेषु मार्गदर्शनं ददा-

ति।अत्रभगवद्गीतायाःविषयवस्तु,इतिहासः,प्रमुखपात्राणि,तथाकाव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिःविस्तृतरूपेणप्रस्तु तानिसन्ति।

1. ग्रन्थस्यरचनाकालःतथास्थानः:

भगवद्गीतामहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य(अध्यायः2340)एकःअंशःअस्ति।महाभारतस्यरचनाकालःसामान्य तःपाण्डवकालस्यचतुर्थसतकमङ्गितिमान्यते।भगवद्गीतायाःरचनाकालःयथार्थतःस्पष्टरूपेणनिश्चितुंकठि नंअस्ति,किन्तुतस्यपूर्वकालंप्राचीनंअस्ति।भगवद्गीतापाण्डवकालस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवा दःरूपेणप्रकटिताअस्ति, यःश्रीकृष्णस्यउपदेशरूपेणप्रस्तूयते।

2. ग्रन्थस्यविषयवस्तुः:

भगवद्गीताएकंसंवादग्रन्थंअस्ति, यःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःअस्ति।अत्रप्रमुखतयाधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनितत्त्वज्ञानानिप्रस्तुतानिसन्ति।भगवद्गीतामध्येचारिप्रमुखाःयोगःवर्णिताःसन्ति:

5. कर्मयोगः (Path of Action):

- कर्मयोगस्यसिद्धान्तःतत्त्वतःकर्मस्यनिष्कामतया,अर्थात्कर्मस्यफलस्यत्यागेन, तस्यसाधनंदर्शयति।श्रीकृष्णअर्जुनायउपदिशतियःकर्मस्यफलस्यअपेक्षयाकर्मकर्तव्यम्, तद्यथाकर्मधर्मेणसम्पन्नम्।

6. ज्ञानयोगः (Path of Knowledge):

- ज्ञानयोगःआत्मसाक्षात्कारस्य,ब्रह्मसाक्षात्कारस्यचमार्गदर्शयति।अत्रतत्त्वज्ञानं, आत्मज्ञानं,तथाब्रह्मज्ञानंप्रकटितानिसन्ति।श्रीकृष्णअर्जुनायआत्मा,परमात्मा, तथाब्रह्माइत्यादीनांअवधारणाःस्पष्टंकरोति।

7. भक्तियोगः (Path of Devotion):

- भक्तियोगस्यसिद्धान्तःईश्वरस्यप्रतिप्रेमं,समर्पणं,तथाभक्तिदर्शयति।श्रीकृष्णअर्जुनायभ क्तिमार्गस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति, यःसाद्बनायईश्वरस्यप्रेमंअनुभवति।

8. राजयोगः (Path of Meditation):

- राजयोगः॒ध्यानस्य, साधनस्य, तथा समाधिसाधनस्य मार्गदर्शयति । अत्र ध्यानं, समाधि, तथा योगसम्पन्नता प्रतिपादिता निसन्ति ।

3. ग्रन्थस्य प्रमुख पात्राणि:

3. अर्जुनः:

- अर्जुनः प्रमुखः पात्रः अस्ति, यः युद्धस्य स्थले अत्यन्तं दुविधायुक्तः, विषादपूर्णः च स्थितवान् । अर्जुनस्य आस्था, समस्याः, तथा भावना त्मक द्वन्द्वः भगवद्गीतायाः मूलविषयः अस्ति ।

4. श्रीकृष्णः:

- श्रीकृष्णः प्रमुखः उपदेशकः अस्ति, यः अर्जुनाय धर्म, कर्म, तथा भक्तिमार्गस्य उपदेशं ददाति । श्रीकृष्णस्य तत्त्वज्ञानं, प्रेमभावः, तथा मार्गदर्शनं काव्यस्य केंद्रभूतं अस्ति ।

4. काव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

4. छन्दः तथा रचनाशैलीः:

- भगवद्गीता संस्कृत काव्ये ७०० श्लोकानि (अध्यायाः 18) अस्ति । अत्र श्लोकानि संस्कृतस्य श्लोकछन्दे (अथवागीताच्छन्दे) रचिता निसन्ति । यथा र्थतः ग्रन्थस्य रचनाशैली उच्चकोटि की तथा मनोहरः अस्ति ।

5. अलङ्कारः:

- भगवद्गीते अलङ्कारस्य उपयोगः विशेषतः अस्ति । रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति ।

6. रसः:

- भगवद्गीतायामृशङ्गाररसः, वीररसः, करुणरसः इत्यादीनां रसाणां मिश्रणं दृश्यते । विशेषतः शङ्गाररसः तथा करुणरसः प्रमुख तयाव्यक्तः अस्ति ।

5. ग्रन्थस्य सांस्कृतिक महत्वः:

4. धार्मिक महत्वः:

- भगवद्‌गीता हिन्दू धर्मस्य महत्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। एषः ग्रन्थः धार्मिक जीवनस्य नैतिकं, आदर्शमार्गदर्शनं ददाति। कर्म, भक्ति, ज्ञानादीनां सिद्धान्तानां अनुसरणस्य मार्गदर्शकः अस्ति।

5. दार्शनिक महत्वः:

- भगवद्‌गीता दार्शनिक तत्त्वानां प्रस्तोता अस्ति। एषः ग्रन्थः विभिन्न दर्शनानां, विशेषतः वेदान्तस्य, सिद्धान्तानां व्याख्यां ददाति।

6. सांस्कृतिक महत्वः:

- भगवद्‌गीता भारतीय सांस्कृतिक जीवनस्य एकः अविभाज्यं अंशः अस्ति। एषः ग्रन्थः भारतीय काव्येषु, संस्कृतिसाहित्ये, तथा अन्यासु धार्मिक ग्रन्थेषु महत्वपूर्ण स्थानं गृहीत वान् अस्ति।

6. ग्रन्थस्य समाजोपयोगः:

4. जीवनमार्गदर्शनम्:

- भगवद्‌गीता जीवनस्य समस्यायाः समाधानं, नैतिक निर्णयस्य मार्गदर्शनं, तथा सुखदुःखस्य संतुलनं दर्शयति। एषः ग्रन्थः व्यक्तिगत विकासाय, मानसिक शान्तये, तथा आध्यात्मिक उन्नतये सहायकः अस्ति।

5. मानसिक शान्तिः:

- भगवद्‌गीता मानसिक शान्तिं प्राप्तुं तनावमुक्तिं, श्रीकृष्णस्य उपदेशः व्यक्ति जीवनस्य विभिन्न दोषाणां समाधानं ददाति।

6. आध्यात्मिक विकासः:

- भगवद्गीताआध्यात्मिकविकासायमार्गदर्शकःअस्ति।एषःग्रन्थःआत्मजानं, ब्रह्मजानं, तथाभक्तिमार्गस्यमार्गदर्शनंददाति।

7. ग्रन्थस्यअध्ययनस्यलाभः:

4. ज्ञानवृद्धिः:

- भगवद्गीतेज्ञानस्यविविधरूपाणिप्रस्तुतानिसन्ति।एषःग्रन्थःतत्त्वज्ञानस्य, आध्यात्मिकज्ञानस्य, तथादार्शनिकज्ञानस्यवृद्धिंप्राप्नोति।

5. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्गीतायाःपठनंआत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मज्ञानस्य, तथाभक्तिमार्गस्यज्ञानंददाति।एषःग्रन्थःआत्मिकसमृद्धिं, शान्तिं, तथाउन्नतिंसाधयति।

6. सांस्कृतिकविवेचनम्:

- भगवद्गीतेभारतीयसंस्कृतिः, धार्मिकपारंपरिकः, तथादार्शनिकविचाराणिप्रस्तुतानिसन्ति।एषःग्रन्थःभारतीयसंस्कृतिं, धर्मं, तथादार्शनिकतत्त्वानांविश्लेषणंददाति।

१७.४. विषयः

भगवद्गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः "पुरुषोत्तमयोगः" इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति । अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन जीवनस्य, जगतः, आत्मायाः, ईश्वरस्य च मध्ये गहनरहस्यं व्याख्यातुं प्रयत्नः कृतः अस्ति । अस्मिन् अध्याये जगतः वृक्षस्य उपमा दत्ता, तस्य स्वरूपं, मायाबद्धस्य जीवस्य स्थितिः च विश्लेष्यते । तदतिरिक्तं भगवता "पुरुषोत्तम" अथवा परमात्मा इति प्रस्तुतः, यः जीवानां अन्तः अस्ति तथापि तेऽन्यः परः अस्ति, अस्याः सृष्टेः सर्वान् रहस्यान् नियन्त्रयति । अश्वत्थवृक्षस्य प्रतीकात्मकं वर्णनम्

अस्य अध्यायस्य आरम्भे भगवान् श्रीकृष्णः जगतः तुलनां विपर्यस्तपीपलवृक्षेण करोति, यस्य नाम "अश्वत्थवृक्षः" इति उक्तम् अस्ति । अस्य वृक्षस्य ऊर्ध्वं मूलं, अधः शाखाः च सन्ति । अस्य मूलं ईश्वरे एव अस्ति, तस्य शाखाः भौतिकजगति विस्तृताः सन्ति । अस्य वृक्षस्य पत्राणि वेदानि ज्ञानप्रदानि । एषः वृक्षः मायाकर्मयोः बन्धनस्य प्रतीकः अस्ति, यस्मिन् सर्वे जीवाः फसन्ति । भगवान् कथयति यत् अस्य लौकिकवृक्षस्य अन्त्यस्य अन्वेषणम् अत्यन्तं दुष्करं यतः तस्य शाखाः उपशाखाः च कर्मप्रभावात् अनन्ततया प्रसृताः सन्ति ।

वृक्षात् मुक्तत्वस्य प्रक्रिया

ईश्वरः अपि अस्मात् वृक्षात् मुक्तः भवितुम् मार्गं उक्तवान् । मनः इन्द्रियाणि च नियन्त्रयन् वैराग्यम् आहुः । त्यागद्वारा सः "असङ्गशास्त्रम्" (त्यागस्य खड्गेन) जगतः वृक्षं छिन्निति । केवलं तादृशः संन्यासयुक्तः एव ईश्वरं ज्ञात्वा जन्ममरणचक्रात् मुक्तः भवति । श्रीकृष्णस्य मते एतस्य त्यागस्य प्राप्त्यर्थं दृढनिश्चयः, धर्माश्रयः, सत्यभक्तिः च आवश्यकी भवति ।

आत्मानः ईश्वरस्य च सम्बन्धः

भगवान् श्रीकृष्णः व्याख्यायते यत् प्रत्येकस्य जीवस्य आत्मा (आत्मा) भवति, यः ईश्वरस्य भागः अस्ति । अयं आत्मा लोके जन्ममरणचक्रे फसति, भिन्नशरीरेषु आगच्छति गच्छति च । भगवान् कथयति यत् अयं आत्मा नूतनशरीरधारणे सति स्वस्य पुरातनशरीरस्य गुणान् भावान् कामान् स्वेन सह नवकाये वहति यथा वायुः नानागन्धान् स्वेन सह वहति ।

ईश्वरः अपि व्याख्यायते यत् तस्य आत्मा सर्वेषु जीवेषु निवसति तथा च सः जीवानां दृष्टि-श्रवण-रस-स्पर्श-गन्ध-शक्तयः नियन्त्रयति । किन्तु, अज्ञानात् सामान्यजनः अस्य आत्मानं जातुं असमर्थः भूत्वा लौकिकसुखेषु फसति । तस्मिन् एव काले ज्ञानी स्वात्मानं ज्ञात्वा ईश्वरेण सह स्वसम्बन्धं स्थापयति ।

क्षाराक्षरं पुरुषोत्तमं च

अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन क्षरपुरुषः, अक्षरपुरुषः, पुरुषोत्तमः इति ब्रयः प्रकाराः पुरुषाः वर्णिताः सन्ति ।

क्षर पुरुषः सः अस्ति यः मत्त्वः अर्थात् कालेन सह नष्टः भवति एतत् भौतिकं शरीरम्।

अक्षरपुरुष आत्मा अमरः यः कदापि न नश्यति।

पुरुषोत्तं स्वयं भगवान् एवाभ्यां परः । भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् सः एव परमात्मा अस्ति, यः

सम्पूर्णसृष्टेः पोषणं, पोषकः, नाशकः च अस्ति।

भगवान् कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् "पुरुषोत्तं" जानाति सः सर्वविधाज्ञानविमुक्तः परमं अवस्थां प्राप्नोति।

ईश्वरस्य नानारूपाः गुणाः च

भगवता श्रीकृष्णेन अपि अस्मिन् अध्याये तस्य विविधरूपाणि वर्णितानि सन्ति। सूर्यचन्द्रप्रकाशः पृथिव्याः उर्वरता च सर्वभूतानां जीवनस्य आधारः इति वदन्ति। स एव अग्निरूपं अन्नं पचति, सर्वभूतानां क्षुधापिपासां तर्पयति। प्राणिनां हृदये स्थितः स्मृतिज्ञानविस्मृतिप्रदा इति वदन्ति ।

ईश्वरः वेदोपनिषदशास्त्राणां सारं वदति। तेषां माध्यमेन एव जीविताः प्राणाः सत्यमार्गं गन्तुं शक्नुवन्ति, स्वजीवनस्य उद्देश्यं च पूरयितुं शक्नुवन्ति। सनातनं अनन्तं च परमं सत्यमाह।

ज्ञानाज्ञानयोः भेदः

भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् जगति जनाः द्विविधाः सन्ति - ज्ञानिनः अज्ञानिनः च। अज्ञानी लोकसुखेषु उलङ्घितः तिष्ठति, स्वार्थलोभकामना च मायावसंलग्नः तिष्ठति । तस्मिन् एव काले ज्ञानी स्वात्मानं साक्षात्कृत्य जगतः उपरि उत्तिष्ठति, ईश्वरे लीनः भवति ।

ज्ञानप्राप्त्यर्थं ईश्वरः कथयति यत् संयमं भक्तिं वैराग्यं च अनुसरणं कर्तव्यम् इति। यदा मनुष्यः इन्द्रियाणि नियन्त्र्य मनः शुद्धं करोति तदा एव सः ईश्वरं जातुं समर्थः भवति, तस्य अन्तः ईश्वरत्वं च उत्पद्यते ।

पुरुषोत्तम योग का महत्त्व

भगवान् श्रीकृष्णः अस्य अध्यायस्य "पुरुषोत्तमयोगः" इति कथयति यतः तस्मिन् सः स्वस्य पुरुषोत्तमरूपस्य वर्णनं करोति। अनेन योगेन मनुष्यः अवगच्छति यत् सः केवलम् एतत् मर्त्यशरीरं नास्ति, अपितु ईश्वरस्य एकः भागः तस्मिन् वर्तते। अनेन जानेन सः स्वस्य आत्मानं ईश्वरेण सह संयोजयितुं प्रक्रियां अवगच्छति।

ईश्वरः कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् पुरुषोत्तमयोगं अवगच्छति सः लौकिकसङ्गविहीनः भूत्वा सत्यार्थं मोक्षं प्राप्नोति। जन्म-मरण-चक्रात् बहिः आगत्य परम-शान्तिः-आनन्द-स्थितिं प्राप्नोति।

अध्यायस्य उपसंहारः

भगवद्‌गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् उपदिशति यत् जगत् क्षणिकः अनित्यः च अस्ति, तस्मिन् लीनः भूत्वा वयं स्वजीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं विस्मरामः। भगवान् श्रीकृष्णः अस्मान् अस्य मायालोकस्य उपरि उत्थाय ईश्वरं प्रति गन्तुं मार्गं दर्शयति। एषा संख्यातत्त्वमुक्तिमार्गः एव त्यागः, भक्तिः, ज्ञानं च, येन वयं स्वस्य यथार्थस्वभावं जातुं शक्नुमः।

अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन आत्मा, ईश्वरः, जगतः च सम्बन्धः स्पष्टीकृतः, अस्मिन् जीवने वयं कथं मोक्षं प्राप्नुमः इति च कथितवान्। तस्य पुरुषोत्तमरूपं अस्मान् वदति यत् सः अस्य जगतः सृष्टिकर्ता, धारकः, नाशकः च अस्ति, तस्य सङ्गत्या एव वयं स्वात्मानं शुद्धिं मोचयितुं च शक्नुमः।

अतः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् जीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं शिक्षयति, अस्य भौतिकस्य जगतः तुच्छतां च अवगन्तुं करोति। अनेन अस्माकं आत्मानं जात्वा भगवता सह संयोजयितुं जीवनमरणचक्रात् मुक्तः भूत्वा परमशान्तिस्थितिं प्राप्तुं प्रेरयति।

१७.४.१. भगवत्गीता

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्येएकःअत्यन्तंमहत्वपूर्णःग्रन्थःअस्ति।एषःग्रन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य

(अध्यायः 23-40) एकःअंशःअस्ति।भगवद्‌गीताश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,

यःमुख्यतयायुद्धक्षेत्रेर्जुनस्यविषादस्यतथा असमंजस्यस्यसमाधानायउपदिष्टः अस्ति । भगवद् गीताचारिप्र
मुखवर्गाणांयोगानांप्रतिपादकः अस्ति, यानिकर्मयोगः, जानयोगः, भक्तियोगः,
तथाराजयोगः इत्यादीनि । एषः ग्रन्थः केवलं धार्मिकः न भवति, अपितु तत्त्वज्ञानस्य, दार्शनिकतत्त्वस्य,
तथाजीवनदर्शनस्य अत्यन्तं महत्वपूर्णस्रोतः अस्ति ।

ऊर्ध्वमूलमध्यः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १५- १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ १५- २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ १५- ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चादयं पुरुषं प्रपदये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ १५- ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अद्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ १५- ५ ॥

न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यदगत्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥ १५- ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५- ७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वार्युर्गन्धानिवाशयात् ॥१५- ८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥१५- ९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१५- १०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥१५- ११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१५- १२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१५- १३॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१५- १४॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्जानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५- १५॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१५- १६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१५- १७॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५- १८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्वजति मां सर्वभावेन भारत ॥१५- १९॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतदबुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥१५- २०॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१७.४.२. सारांशः

भगवद्गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति,अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,नैतिकमार्गदर्शनं,तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति।भगवद्गीताजीवनस्यमार्गदर्शिकाअस्ति,यःविविधद्विष्टिकोनानुसारम्जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंजानंददाति।एतस्यपठनंपाठकस्यजीवनस्यसर्वद्विष्टिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय,।भगवद्गीताभारतीयधर्मस्य,दार्शनिकतत्त्वस्य,तथाआध्यात्मिकज्ञानस्यएकःअमूल्यंग्रन्थःअस्ति।एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,यःधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनांत

१७.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- पञ्चदसअध्यायस्यसारलिखतु?
- पुरुषोत्तमयोगस्यसारलिखतु?

१७.६.अध्ययनमार्गदर्शिका

- भगवत्तिगता, प्रमोदकुमर्पादि?
- भववत्तिगतागोपिनाथमहपत्र

Unit No.18–Bhagavatagita

१८.१.शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमःः
- आध्यात्मिकसमृद्धिः
- जीवनमूल्यानांबोधःः
- कर्मयोगस्यअभ्यासः
- भक्तियोगस्यशिक्षायाःताभः

१८.२. भगवत्गीतास्यपठनस्यउद्देश्यं

भगवद्‌गीताभारतीयदर्शनस्यएकंप्रख्यातंग्रन्थंअस्ति,

यःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअंशःअस्ति।एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धः
अस्ति।भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैःनकेवलंदार्शनिकज्ञानं, अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,
नैतिकशिक्षा, तथाजीवनोपयोगःअपिप्राप्तुंशक्नोति।अत्रभगवद्‌गीतापठनस्यप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःस
न्ति:

1. दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमःः

- भगवद्‌गीताविविधानांदार्शनिकतत्त्वानांप्रस्तोताअस्ति, यथाकर्मयोगः, भक्तियोगः,
ज्ञानयोगःइत्यादीनि।एतस्यपठनंद्वारापाठकःतत्त्वज्ञानं, जीवनस्यसत्यं, तथापरमसत्यं ज्ञातुंश
कनोति।

2. आध्यात्मिकसमृद्धिःः

- भगवद्‌गीतेआत्मनं, परमात्मा, तथाब्रह्माइत्यादीनांअवधारणाःवर्णिताःसन्ति।एतस्यपठनंद्वारा
व्यक्तिआत्मसाक्षात्कारं, आत्मानंदं, तथाआध्यात्मिकसमृद्धिंप्राप्नोति।

3. जीवनमूल्यानांबोधःः

- भगवद्‌गीताजीवनस्यनैतिकं, आदर्शं, तथाधर्मिकंमार्गदर्शनंददाति।तस्यपठनंजीवनमूल्यानां, दायित्वस्य, तथाधर्मस्यस्पष्टताददाति।

4. कर्मयोगस्यअभ्यासः:

- भगवद्‌गीतेकर्मयोगस्यसिद्धान्तःविस्तृतरूपेणप्रस्तुतःअस्ति।यःकर्मस्यफलस्यत्यागः, निष्कामकर्मणःइत्यादीनिप्रतिपादयति।एतस्यपठनंकर्मयोगस्यसिद्धान्तं, तस्यअभ्याससंचयकतयेशिक्षति।

5. भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः:

- भगवद्‌गीताभक्तियोगस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति।तस्यपठनंद्वाराव्यक्तिर्द्विश्वरस्यभक्तिः, प्रेम, तथासमर्पणंपाठमिश्रक्षति।

6. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यक्लेशस्य,विषादस्य,तथामानसिकतापनस्यसमाधानंददाति।तस्यपठनंमानसिकशान्तिंप्राप्नोति, तथाआतंरिकशांतिअनुभवति।

7. नैतिकनिर्णयस्यसाधनः:

- भगवद्‌गीतेनैतिकविचारस्यमार्गदर्शनंदत्तम्‌अस्ति।व्यक्तिःनैतिकनिर्णयेषुसहीतंमार्गअन्वेष्टुम्सक्षमःभवति।

8. स्वधर्मस्यअनुसरणम्:

- भगवद्‌गीतास्वधर्मस्यपालनस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति।तस्यपठनंव्यक्तिस्वधर्मस्यप्रतिजागरूकं, तथातस्यपालनायप्रेरणांददाति।

9. साधकशिक्षा:

- भगवद्‌गीतासाधकानां,विशेषतःयोगसाधकानां,शिक्षायाःस्रोतःअस्ति।एतस्यपठनंसाधकानांयोगाभ्यासं, ध्यानम्, तथासाधनात्मकमार्गदर्शनंददाति।

१०. जीवनोपयोगित्वः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यविभिन्नपृष्ठेऽपयुक्तंअस्ति,यथाकर्मयोगस्यव्यवहारम्,

भक्तियोगस्यअभ्यासम्,ज्ञानयोगस्यचिंतनम्इत्यादि।एतस्यपठनंजीवनस्यसर्वाङ्गिकविकसना
यसहायकंभवति।

भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति,अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,
नैतिकमार्गदर्शनं,तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति।भगवद्‌गीताजीवनस्यमार्गदर्शिका
अस्ति,यःविविधाङ्गिकोनानुसारम्‌जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंज्ञानंददाति।एतस्यपठनं
पाठकस्यजीवनस्यसर्वाङ्गिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय,तथामानसिकशान्तयेअत्यन्तंला
भकारीअस्ति।

१८.३. भगवत्गितास्यपरिचयः

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्यस्यअत्यन्तंमहत्वपूर्णग्रन्थंअस्ति।एषःग्रन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअं
शःअस्ति,यःयुधिष्ठिरस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति।भगवद्‌गीतातत्त्वज्ञा
नस्य,आध्यात्मिकता,तथानैतिकतायाःएकःउत्कृष्टःग्रन्थःअस्ति,यःजीवनस्यविविधपृष्ठेषुमार्गदर्शनंददा
ति।अत्रभगवद्‌गीतायाःविषयवस्तु,इतिहासः,प्रमुखपात्राणि,तथाकाव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिःविस्तृतरूपेणप्रस्तु
तानिसन्ति।

१. ग्रन्थस्यरचनाकालःतथास्थानः:

भगवद्‌गीतामहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य(अध्यायः२३४०)एकःअंशःअस्ति।महाभारतस्यरचनाकालःसामान्य
तःपाण्डवकालस्यचतुर्थसतकम्‌इतिमान्यते।भगवद्‌गीतायाःरचनाकालःयथार्थतःस्पष्टरूपेणनिश्चितुंकठि
नंअस्ति,किन्तुतस्यपूर्वकालंप्राचीनंअस्ति।भगवद्‌गीतापाण्डवकालस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवा
दःरूपेणप्रकटिताअस्ति,यःश्रीकृष्णस्यउपदेशरूपेणप्रस्तूयते।

२. ग्रन्थस्यविषयवस्तुः:

भगवद्‌गीता एकं संवाद ग्रन्थं अस्ति, यः श्रीकृष्णस्य अर्जुनाय उपदिष्टः अस्ति। अत्र प्रमुखतया धर्म, कर्म, योग, तथा भक्तिइत्यादी नितत्त्व ज्ञानानि प्रस्तुतानि सन्ति। भगवद्‌गीता मध्ये चारि प्रमुखाः योगः वर्णिताः सन्ति:

9. कर्मयोगः (Path of Action):

- कर्मयोगस्य सिद्धान्तः तत्त्वतः कर्मस्य निष्कामतया, अर्थात् कर्मस्य फलस्य त्यागेन, तस्य साधनं दर्शयति। श्रीकृष्ण अर्जुनाय उपदिशति यः कर्मस्य फलस्य अपेक्षया कर्मकर्तव्यम्, तद्यथा कर्मधर्मेण सम्पन्नम्।

10. ज्ञानयोगः (Path of Knowledge):

- ज्ञानयोगः आत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य च मार्गदर्शयति। अत्र तत्त्वज्ञानं, आत्मज्ञानं, तथा ब्रह्मज्ञानं प्रकटितानि सन्ति। श्रीकृष्ण अर्जुनाय आत्मा, परमात्मा, तथा ब्रह्माइत्यादीनां अवधारणा: स्पष्टं करोति।

11. भक्तियोगः (Path of Devotion):

- भक्तियोगस्य सिद्धान्तः ईश्वरस्य प्रतिप्रेमं, समर्पणं, तथा भक्तिदर्शयति। श्रीकृष्ण अर्जुनाय भक्तिमार्गस्य महत्त्वं प्रतिपादयति, यः साद्बनाय ईश्वरस्य प्रेमं अनुभवति।

12. राजयोगः (Path of Meditation):

- राजयोगः ध्यानस्य, साधनस्य, तथा समाधिसाधनस्य मार्गदर्शयति। अत्र ध्यानं, समाधि, तथा योगसम्पन्नता प्रतिपादितानि सन्ति।

3. ग्रन्थस्य प्रमुखपात्राणि:

5. अर्जुनः:

- अर्जुनः प्रमुखः पात्रः अस्ति, यः युद्धस्य स्थले अत्यन्तं दुविधायुक्तः, विषादपूर्णः च स्थितवान्। अर्जुनस्य आस्था, समस्याः, तथा भावनात्मक द्वन्द्वः भगवद्‌गीतायाः मूलविषयः अस्ति।

6. श्रीकृष्णः:

- श्रीकृष्णःप्रमुखःउपदेशकःअस्ति, यःअर्जुनायधर्म, कर्म, तथाभक्तिमार्गस्यउपदेशंददाति।श्री कृष्णस्यतत्त्वज्ञानं, प्रेमभावः, तथामार्गदर्शनंकाव्यस्यकेंद्रभूतंअस्ति।

4. काव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

7. छन्दःतथारचनाशैलीः

- भगवद्‌गीतासंस्कृतकाव्ये 700 श्लोकानि (अध्याया: 18) अस्ति। अत्र श्लोकानि संस्कृतस्य श्लोकाछन्दे (अथवागीताच्छन्दे) रचितानि सन्ति। यथार्थतः ग्रन्थस्य रचनाशैली उच्चकोटि की तथा मनोहरः अस्ति।

8. अलङ्कारः:

- भगवद्‌गीते अलङ्कारस्य उपयोगः विशेषतः अस्ति। रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति।

9. रसः:

- भगवद्‌गीतायामशृङ्गाररसः, वीररसः, करुणरसः इत्यादीनां साणां मिश्रणं दृश्यते। विशेषतः शृङ्गाररसः तथा करुणरसः प्रमुखतया व्यक्तः अस्ति।

5. ग्रन्थसांस्कृतिकमहत्वः:

7. धार्मिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीताहिन्दूधर्मस्य महत्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। एषः ग्रन्थः धार्मिकजीवनस्य नैतिकं, आदर्शमार्गदर्शनं ददाति। कर्म, भक्ति, ज्ञान इत्यादीनां सिद्धान्तानां अनुसरणस्य मार्गदर्शकः अस्ति।

8. दार्शनिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीतादार्शनिकतत्त्वानां प्रस्तोता अस्ति। एषः ग्रन्थः विभिन्नदर्शनानां, विशेषतः वेदान्तस्य, सिद्धान्तानां व्याख्यां ददाति।

9. सांस्कृतिकमहत्वः:

- भगवद्गीताभारतीयसांस्कृतिकजीवनस्यएकःअविभाज्यंअंशःअस्ति। एषःग्रन्थःभारतीय काव्येषु, संस्कृतिसाहित्ये, तथा अन्यासुधार्मिकग्रन्थेषु महत्वपूर्णस्थानं गृहीतवान् अस्ति।

6. ग्रन्थस्यसमाजोपयोगः:

7. जीवनमार्गदर्शनम्:

- भगवद्गीताजीवनस्यसमस्यायाः समाधानं, नैतिकनिर्णयस्य मार्गदर्शनं, तथा सुखदुःखस्य संतुलनं दर्शयति। एषःग्रन्थः व्यक्तिगतविकासाय, मानसिकशान्तये, तथा आध्यात्मिकउन्नतये सहायकः अस्ति।

8. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्गीतामानसिकशान्तिं प्राप्तुं तनावमुक्तिं, श्रीकृष्णस्य उपदेशः व्यक्तिजीवनस्य विभिन्नदोषाणां समाधानं ददाति।

9. आध्यात्मिकविकासः:

- भगवद्गीताआध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शकः अस्ति। एषःग्रन्थः आत्मज्ञानं, ब्रह्मज्ञानं, तथा भवितमार्गस्य मार्गदर्शनं ददाति।

7. ग्रन्थस्य अध्ययनस्यलाभः:

7. ज्ञानवृद्धिः:

- भगवद्गीतेज्ञानस्य विविधरूपाणि प्रस्तुतानि सन्ति। एषःग्रन्थः तत्त्वज्ञानस्य, आध्यात्मिकज्ञानस्य, तथा दार्शनिकज्ञानस्य वृद्धिप्राप्नोति।

8. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्गीतायाः पठनं आत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मज्ञानस्य, तथा भवितमार्गस्य ज्ञानं ददाति। एषःग्रन्थः आत्मिकसमृद्धिं, शान्तिं, तथा उन्नतिं साधयति।

९. सांस्कृतिकविवेचनम्:

- भगवद्गीतेभारतीयसंस्कृतिः, धार्मिकपारंपरिकः,
तथादार्शनिकविचाराणि प्रस्तुतानिसन्ति। एषः गन्थः भारतीयसंस्कृतिं, धर्मं,
तथादार्शनिकतत्त्वानां विश्लेषणं ददाति।

१८.४. विषयः

भगवद्गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः "पुरुषोत्तमयोगः" इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति । अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णोन जीवनस्य, जगतः, आत्मायाः, ईश्वरस्य च मध्ये गहनरहस्यं व्याख्यातुं प्रयत्नः कृतः अस्ति । अस्मिन् अध्याये जगतः वृक्षस्य उपमा दत्ता, तस्य स्वरूपं, मायाबद्धस्य जीवस्य स्थितिः च विश्लेष्यते । तदतिरिक्तं भगवता "पुरुषोत्तम" अथवा परमात्मा इति प्रस्तुतः, यः जीवानां अन्तः अस्ति तथापि तेऽन्यः परः अस्ति, अस्याः सृष्टेः सर्वान् रहस्यान् नियन्त्रयति ।

अश्वत्थवृक्षस्य प्रतीकात्मकं वर्णनम्

अस्य अध्यायस्य आरम्भे भगवान् श्रीकृष्णः जगतः तुलनां विपर्यस्तपीपलवृक्षेण करोति, यस्य नाम "अश्वत्थवृक्षः" इति उक्तम् अस्ति । अस्य वृक्षस्य ऊर्ध्वं मूलं, अधः शाखाः च सन्ति । अस्य मूलं ईश्वरे एव अस्ति, तस्य शाखाः भौतिकजगति विस्तृताः सन्ति । अस्य वृक्षस्य पत्राणि वेदानि ज्ञानप्रदानि । एषः वृक्षः मायाकर्मयोः बन्धनस्य प्रतीकः अस्ति, यस्मिन् सर्वे जीवाः फसन्ति । भगवान् कथयति यत् अस्य लौकिकवृक्षस्य अन्त्यस्य अन्वेषणम् अत्यन्तं दुष्करं यतः तस्य शाखाः उपशाखाः च कर्मप्रभावात् अनन्ततया प्रसृताः सन्ति ।

वृक्षात् मुक्तत्वस्य प्रक्रिया

ईश्वरः अपि अस्मात् वृक्षात् मुक्तः भवितुम् मार्गं उक्तवान् । मनः इन्द्रियाणि च नियन्त्रयन् वैराग्यम् आहुः । त्यागद्वारा सः "असङ्गशास्त्रम्" (त्यागस्य खड्गेन) जगतः वृक्षं छिन्निति । केवलं

तादृशः संन्यासयुक्तः एव ईश्वरं जात्वा जन्ममरणचक्रात् मुक्तः भवति । श्रीकृष्णस्य मते एतस्य

त्यागस्य प्राप्त्यर्थं दृढनिश्चयः, धर्माश्रयः, सत्यभक्तिः च आवश्यकी भवति ।

आत्मानः ईश्वरस्य च सम्बन्धः

भगवान् श्रीकृष्णः व्याख्यायते यत् प्रत्येकस्य जीवस्य आत्मा (आत्मा) भवति, यः ईश्वरस्य भागः अस्ति । अयं आत्मा लोके जन्ममरणचक्रे फसति, भिन्नशरीरेषु आगच्छति गच्छति च । भगवान् कथयति यत् अयं आत्मा नूतनशरीरधारणे सति स्वस्य पुरातनशरीरस्य गुणान् भावान् कामान् स्वेन सह नवकाये वहति यथा वायुः नानागन्धान् स्वेन सह वहति ।

ईश्वरः अपि व्याख्यायते यत् तस्य आत्मा सर्वेषु जीवेषु निवसति तथा च सः जीवानां दृष्टि-श्रवण-रस-स्पर्श-गन्ध-शक्तयः नियन्त्रयति । किन्तु, अज्ञानात् सामान्यजनः अस्य आत्मानं ज्ञातुं असमर्थः भूत्वा लौकिकसुखेषु फसति । तस्मिन् एव काले ज्ञानी स्वात्मानं जात्वा ईश्वरेण सह स्वसम्बन्धं स्थापयति ।

क्षाराक्षरं पुरुषोत्तमं च

अस्मिन् अद्याये भगवान् श्रीकृष्णेन क्षरपुरुषः, अक्षरपुरुषः, पुरुषोत्तमः इति त्रयः प्रकाराः पुरुषाः वर्णिताः सन्ति ।

क्षर पुरुषः सः अस्ति यः मर्त्यः अर्थात् कालेन सह नष्टः भवति एतत् भौतिकं शरीरम् ।

अक्षरपुरुष आत्मा अमरः यः कदापि न नश्यति ।

पुरुषोत्तं स्वयं भगवान् एवाभ्यां परः । भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् सः एव परमात्मा अस्ति, यः सम्पूर्णसृष्टेः पोषणं, पोषकः, नाशकः च अस्ति ।

भगवान् कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् "पुरुषोत्तं" जानाति सः सर्वविधाज्ञानविमुक्तः परमं अवस्थां प्राप्नोति ।

ईश्वरस्य नानारूपाः गुणाः च

भगवता श्रीकृष्णोन् अपि अस्मिन् अध्याये तस्य विविधरूपाणि वर्णितानि सन्ति। सूर्यचन्द्रप्रकाशः पृथिव्याः उर्वरता च सर्वभूतानां जीवनस्य आधारः इति वदन्ति। स एव अग्निरूपं अन्नं पचति, सर्वभूतानां क्षुधापिपासां तर्पयति। प्राणिनां हृदये स्थितः स्मृतिज्ञानविस्मृतिप्रदा इति वदन्ति । ईश्वरः वेदोपनिषदशास्त्राणां सारं वदति। तेषां माध्यमेन एव जीविताः प्राणाः सत्यमार्गं गन्तुं शक्नुवन्ति, स्वजीवनस्य उद्देश्यं च पूरयितुं शक्नुवन्ति। सनातनं अनन्तं च परमं सत्यमाह।

जानाज्ञानयोः भेदः

भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् जगति जनाः द्विविधाः सन्ति - ज्ञानिनः अज्ञानिनः च। अज्ञानी लोकसुखेषु उलझितः तिष्ठति, स्वार्थलोभकामना च मायावसंलग्नः तिष्ठति । तस्मिन् एव काले जानी स्वात्मानं साक्षात्कृत्य जगतः उपरि उत्तिष्ठति, ईश्वरे लीनः भवति । ज्ञानप्राप्त्यर्थं ईश्वरः कथयति यत् संयमं भक्तिं वैराग्यं च अनुसरणं कर्तव्यम् इति। यदा मनुष्यः इन्द्रियाणि नियन्त्र्य मनः शुद्धं करोति तदा एव सः ईश्वरं जातुं समर्थः भवति, तस्य अन्तः ईश्वरत्वं च उत्पदयते ।

पुरुषोत्तम योग का महत्त्व

भगवान् श्रीकृष्णः अस्य अध्यायस्य "पुरुषोत्तमयोगः" इति कथयति यतः तस्मिन् सः स्वस्य पुरुषोत्तमरूपस्य वर्णनं करोति। अनेन योगेन मनुष्यः अवगच्छति यत् सः केवलम् एतत् मर्त्यशरीरं नास्ति, अपितु ईश्वरस्य एकः भागः तस्मिन् वर्तते । अनेन जानेन सः स्वस्य आत्मानं ईश्वरेण सह संयोजयितुं प्रक्रियां अवगच्छति।

ईश्वरः कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् पुरुषोत्तमयोगं अवगच्छति सः लौकिकसङ्गविहीनः भूत्वा सत्यार्थं मोक्षं प्राप्नोति। जन्म-मरण-चक्रात् बहिः आगत्य परम-शान्ति-आनन्द-स्थितिं प्राप्नोति । अध्यायस्य उपसंहारः

भगवद्‌गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् उपदिशति यत् जगत् क्षणिकः अनित्यः च अस्ति, तस्मिन् लीनः भूत्वा वयं स्वजीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं विस्मरामः। भगवान् श्रीकृष्णः अस्मान् अस्य मायालोकस्य उपरि उत्थाय ईश्वरं प्रति गन्तुं मार्गं दर्शयति। एषा संख्यातत्त्वमुक्तिमार्गः एव त्यागः, भक्तिः, ज्ञानं च, येन वयं स्वस्य यथार्थस्वभावं जातुं शक्नुमः ।

अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन आत्मा, ईश्वरः, जगतः च सम्बन्धः स्पष्टीकृतः, अस्मिन् जीवने वयं कथं मोक्षं प्राप्नुमः इति च कथितवान् । तस्य पुरुषोत्तमरूपं अस्मान् वदति यत् सः अस्य जगतः सृष्टिकर्ता, धारकः, नाशकः च अस्ति, तस्य सङ्गत्या एव वयं स्वात्मानं शुद्धिं मोचयितुं च शक्नुमः ।

अतः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् जीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं शिक्षयति, अस्य भौतिकस्य जगतः तुच्छतां च अवगन्तुं करोति । अनेन अस्माकं आत्मानं जात्वा भगवता सह संयोजयितुं जीवनमरणचक्रात् मुक्तः भूत्वा परमशान्तिस्थितिं प्राप्तुं प्रेरयति ।

१८.४.१. भगवत्गीता

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्येएकःअत्यन्तंमहत्वपूर्णःग्रन्थःअस्ति|एषःग्रन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य (अध्यायः 23-40) एकःअंशःअस्ति|भगवद्‌गीताश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति, यःमुख्यतयायुद्धक्षेत्रेर्जुनस्यविषादस्यतथाअसमंजस्यस्यसमाधानायउपदिष्टःअस्ति|भगवद्‌गीताचारिप्रमुखवर्गाणांयोगानांप्रतिपादकःअस्ति, यानिकर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः, तथाराजयोगःइत्यादीनि|एषःग्रन्थःकेवलंधार्मिकःनभवति, अपितुतत्त्वज्ञानस्य, दार्शनिकतत्त्वस्य, तथाजीवनदर्शनस्यअत्यन्तंमहत्वपूर्णस्रोतःअस्ति।

ऊर्ध्वमूलमध्यःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१७- १॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाला: ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥१५- २॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्तवा ॥१५- ३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्नगता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥१५- ४॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अद्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंजै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥१५- ५॥

न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥१५- ६॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५- ७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥१५- ८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥१५- ९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१५- १०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥१५- ११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१५- १२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१५- १३॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१५- १४॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्जानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५- १५॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१५- १६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१५- १७॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५- १८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्वजति मां सर्वभावेन भारत ॥१५- १९॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतदबुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥१५- २०॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१८.४.२. सारांशः

भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति,अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,नैतिकमार्गदर्शनं,तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति।भगवद्‌गीताजीवनस्यमार्गदर्शिकाअस्ति,यःविविधदृष्टिकोनानुसारम्जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंजानंददाति।एतस्यपठनंपाठकस्यजीवनस्यसर्वड्गिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय।भगवद्‌गीताभारतीयधर्मस्य,दार्शनिकतत्त्वस्य,तथाआध्यात्मिकज्ञानस्यएकःअमूल्यंग्रन्थःअस्ति।एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,यःधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनांत

१८.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- पञ्चदसअध्यायस्यसारलिखतु?
- पुरुशोत्तमयोगस्यसारलिखतु?

१८.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- भगवत्तिगता, प्रमोदकुमर्पादि?
- भववत्तिगतागोपिनाथमहपत्र

Unit No.19-*Bhagavatagita*

१९.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमः:
- आध्यात्मिकसमृद्धिः
- जीवनमूल्यानांबोधः:
- कर्मयोगस्यअभ्यासः
- भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः

१९.२. भगवत्तिगतास्यपठनस्यउद्देश्यं

भगवद्‌गीताभारतीयदर्शनस्यएकंप्रख्यातंग्रन्थंअस्ति,

यःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअंशःअस्ति। एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धः

अस्ति। भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैःनकेवलंदार्शनिकज्ञानं, अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,

नैतिकशिक्षा, तथाजीवनोपयोगःअपिप्राप्तुंशक्नोति। अत्रभगवद्‌गीतापठनस्यप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःस

न्तिः

1. दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमः:

- भगवद्‌गीताविविधानांदार्शनिकतत्त्वानांप्रस्तोताअस्ति, यथाकर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगःइत्यादीनि। एतस्यपठनंद्वारापाठकःतत्त्वज्ञानं, जीवनस्यसत्यं, तथापरमसत्यंज्ञातुंशक्नोति।

2. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्‌गीतेआत्मनं, परमात्मा, तथाब्रह्माइत्यादीनांअवधारणाःवर्णिताःसन्ति। एतस्यपठनंद्वाराव्यक्तिआत्मसाक्षात्कारं, आत्मानंदं, तथाआध्यात्मिकसमृद्धिंप्राप्नोति।

3. जीवनमूल्यानांबोधः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यनैतिकं, आदर्शं, तथाधर्मिकंमार्गदर्शनंददाति। तस्यपठनंजीवनमूल्यानां, दायित्वस्य, तथाधर्मस्यस्पष्टताददाति।

4. कर्मयोगस्यअभ्यासः:

- भगवद्‌गीतेकर्मयोगस्यसिद्धान्तःविस्तृतरूपेणप्रस्तुतःअस्ति। यःकर्मस्यफलस्यत्यागः, निष्कामकर्मणःइत्यादीनिप्रतिपादयति। एतस्यपठनंकर्मयोगस्यसिद्धान्तं, तस्यअभ्यासंचव्यक्तयेशिक्षति।

5. भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः:

- भगवद्‌गीताभक्तियोगस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति। तस्यपठनंद्वाराव्यक्तिर्इश्वरस्यभक्तिः, प्रेम, तथासमर्पणंपाठमिशक्षति।

6. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यक्लेशस्य, विषादस्य, तथामानसिकतापनस्यसमाधानंददाति। तस्यपठनंमानसिकशान्तिंप्राप्नोति, तथाआतंरिकशांतिअनुभवति।

7. नैतिकनिर्णयस्यसाधनः:

- भगवद्‌गीतेनैतिकविचारस्यमार्गदर्शनंदत्तम्‌अस्ति। व्यक्तिःनैतिकनिर्णयेषुसहीतंमार्गअन्वेष्टुम्सक्षमःभवति।

8. स्वधर्मस्यअनुसरणम्:

- भगवद्‌गीतास्वधर्मस्यपालनस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति। तस्यपठनंव्यक्तिस्वधर्मस्यप्रतिजागरूकं, तथातस्यपालनायप्रेरणांददाति।

9. साधकशिक्षा:

- भगवद्‌गीतासाधकानां, विशेषतःयोगसाधकानां, शिक्षायाःस्रोतःअस्ति। एतस्यपठनंसाधकानांयोगाभ्यासं, ध्यानम्, तथासाधनात्मकमार्गदर्शनंददाति।

10. जीवनोपयोगित्वः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यविभिन्नपृष्ठेऽपयुक्तंअस्ति, यथाकर्मयोगस्यव्यवहारम्, भक्तियोगस्यअभ्यासम्, ज्ञानयोगस्यचिंतनम्‌इत्यादि। एतस्यपठनंजीवनस्यसर्वाङ्गिकविकसनायसहायकंभवति।
भगवद्‌गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति, अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः, नैतिकमार्गदर्शनं, तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति। भगवद्‌गीताजीवनस्यमार्गदर्शिका अस्ति, यःविविधदृष्टिकोनानुसारम्‌जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंज्ञानंददाति। एतस्यपठनं

पाठकस्यजीवनस्यसर्वाङ्गिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय,तथामानसिकशान्तयेअत्यन्तंला

भकारीअस्ति।

१९.३. भगवत्गीतास्यपरिचयः

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्यस्यअत्यन्तंमहत्वपूर्णग्रन्थंअस्ति।एषःग्रन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअंशःअस्ति,यःयुधिष्ठिरस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति।भगवद्‌गीतातत्त्वज्ञानस्य,आध्यात्मिकता,तथानैतिकतायाःएकःउत्कृष्टःग्रन्थःअस्ति,यःजीवनस्यविविधपृष्ठेषुमार्गदर्शनंददाति।अत्रभगवद्‌गीतायाःविषयवस्तु,इतिहासः,प्रमुखपात्राणि,तथाकाव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिःविस्तृतरूपेणप्रस्तुतानिसन्ति।

1. ग्रन्थस्यरचनाकालःतथास्थानः:

भगवद्‌गीतामहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य(अध्यायः2340)एकःअंशःअस्ति।महाभारतस्यरचनाकालःसामान्यतःपाण्डवकालस्यचतुर्थसतकम्‌इतिमान्यते।भगवद्‌गीतायाःरचनाकालःयथार्थतःस्पष्टरूपेणनिश्चितुंकठिनंअस्ति,किन्तुतस्यपूर्वकालंप्राचीनंअस्ति।भगवद्‌गीतापाण्डवकालस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवादःरूपेणप्रकटिताअस्ति,यःश्रीकृष्णस्यउपदेशरूपेणप्रस्तूयते।

2. ग्रन्थस्यविषयवस्तुः:

भगवद्‌गीताएकंसंवादग्रन्थंअस्ति,यःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःअस्ति।अत्रप्रमुखतयाधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनितत्त्वज्ञानानिप्रस्तुतानिसन्ति।भगवद्‌गीतामध्येचारिप्रमुखाःयोगःवर्णिताःसन्ति:

13. कर्मयोगः (Path of Action):

- कर्मयोगस्यसिद्धान्तःतत्त्वतःकर्मस्यनिष्कामतया,अर्थात्कर्मस्यफलस्यत्यागेन, तस्यसाधनंदर्शयति।श्रीकृष्णअर्जुनायउपदिशतियःकर्मस्यफलस्यअपेक्षयाकर्मकर्तव्यम्, तद्यथाकर्मधर्मेणसम्पन्नम्।

14. ज्ञानयोगः (Path of Knowledge):

- ज्ञानयोगः आत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य च मार्गदर्शयति। अत्रतत्त्वज्ञानं, आत्मज्ञानं, तथा ब्रह्मज्ञानं प्रकटितानि सन्ति। श्रीकृष्ण अर्जुनाय आत्मा, परमात्मा, तथा ब्रह्माइत्यादीनां अवधारणाः स्पष्टं करोति।

15. भक्तियोगः (Path of Devotion):

- भक्तियोगस्य सिद्धान्तः ईश्वरस्य प्रतिप्रेमं, समर्पणं, तथा भक्तिदर्शयति। श्रीकृष्ण अर्जुनाय भक्तिमार्गस्य महत्त्वं प्रतिपादयति, यः साद्बनाय ईश्वरस्य प्रेमं अनुभवति।

16. राजयोगः (Path of Meditation):

- राजयोगः ध्यानस्य, साधनस्य, तथा समाधिसाधनस्य मार्गदर्शयति। अत्र ध्यानं, समाधि, तथा योगसम्पन्नता प्रतिपादितानि सन्ति।

3. ग्रन्थस्य प्रमुखपात्राणि:

7. अर्जुनः:

- अर्जुनः प्रमुखः पात्रः अस्ति, यः युद्धस्य स्थले अत्यन्तं दुविधायुक्तः, विषादपूर्णः च स्थितवान्। अर्जुनस्य आस्था, समस्याः, तथा भावनात्मक द्वन्द्वः भगवद्गीतायाः मूलविषयः अस्ति।

8. श्रीकृष्णः:

- श्रीकृष्णः प्रमुखः उपदेशकः अस्ति, यः अर्जुनाय धर्म, कर्म, तथा भक्तिमार्गस्य उपदेशं ददाति। श्रीकृष्णस्य तत्त्वज्ञानं, प्रेमभावः, तथा मार्गदर्शनं काव्यस्य केंद्रभूतं अस्ति।

4. काव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः:

10. छन्दः तथा रचनाशैलीः

- भगवद्गीतासंस्कृतकाव्ये 700 श्लोकानि (अध्यायाः 18) अस्ति। अत्र श्लोकानि संस्कृतस्य श्लोककछन्दे (अथवागीताच्छन्दे) रचितानि सन्ति। यथार्थतः ग्रन्थस्य रचनाशैली उच्चकोटि की तथा मनोहरः अस्ति।

11. अलङ्कारः:

- भगवद्‌गीतेऽलङ्कारस्यउपयोगःविशेषतःअस्ति।रूपकः, उपमा, अनुप्रासः,
यमकःइत्यादीनांअलङ्काराणांप्रयोगःकाव्यस्यसौन्दर्यवर्धयति।

12. रसः:

- भगवद्‌गीतायाम्शृङ्गाररसः,वीररसः,करुणरसःइत्यादीनांसाणांमिश्रणंदृश्यते।विशेषतःशृङ्गाररसःतथाकरुणरसःप्रमुखतयाव्यक्तःअस्ति।

5. ग्रन्थस्यसांस्कृतिकमहत्वः:

10. धार्मिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीताहिन्दूधर्मस्यमहत्वपूर्णःग्रन्थःअस्ति।एषःग्रन्थःधार्मिकजीवनस्यनैतिकं, आदर्शमार्गदर्शनंददाति।कर्म,भक्ति,ज्ञानइत्यादीनांसिद्धान्तानांअनुसरणस्यमार्गदर्शकःअस्ति।

11. दार्शनिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीतादार्शनिकतत्त्वानांप्रस्तोताअस्ति।एषःग्रन्थःविभिन्नदर्शनानां, विशेषतःवेदान्तस्य, सिद्धान्तानांव्याख्यांददाति।

12. सांस्कृतिकमहत्वः:

- भगवद्‌गीताभारतीयसांस्कृतिकजीवनस्यएकःअविभाज्यंअंशःअस्ति।एषःग्रन्थःभारतीय काव्येषु, संस्कृतिसाहित्ये, तथाअन्यासुधार्मिकग्रन्थेषुमहत्वपूर्णस्थानंगृहीतवान्अस्ति।

6. ग्रन्थस्यसमाजोपयोगः:

10. जीवनमार्गदर्शनम्:

- भगवद्गीताजीवनस्यसमस्यायाः समाधानं, नैतिकनिर्णयस्यमार्गदर्शनं,
तथा सुखदुःखस्य संतुलनं दर्शयत् । एषः ग्रन्थः व्यक्तिगतविकासाय, मानसिकशान्तये,
तथा आध्यात्मिकउन्नतये सहायकः अस्ति ।

11. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्गीतामानसिकशान्तिं प्राप्तुं तनावमुक्तिं, श्रीकृष्णस्य उपदेशः व्यक्तिजीवनस्य वि
भिन्नदोषाणां समाधानं ददाति ।

12. आध्यात्मिकविकासः:

- भगवद्गीताआध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शकः अस्ति । एषः ग्रन्थः आत्मज्ञानं, ब्रह्मज्ञानं,
तथा भक्तिमार्गस्य मार्गदर्शनं ददाति ।

7. ग्रन्थस्य अध्ययनस्यलाभः:

10. ज्ञानवृद्धिः:

- भगवद्गीतेज्ञानस्य विधरूपाणि प्रस्तुतानि सन्ति । एषः ग्रन्थः तत्त्वज्ञानस्य,
आध्यात्मिकज्ञानस्य, तथादार्शनिकज्ञानस्य वृद्धिं प्राप्नोति ।

11. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्गीतायाः पठनं आत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मज्ञानस्य,
तथा भक्तिमार्गस्य ज्ञानं ददाति । एषः ग्रन्थः आत्मिकसमृद्धिं, शान्तिं, तथा उन्नतिं साधयति ।

12. सांस्कृतिकविवेचनम्:

- भगवद्गीतेभारतीयसंस्कृतिः, धार्मिकपारंपरिकः, तथादार्शनिकविचाराणि प्रस्तुतानि सन्ति ।
एषः ग्रन्थः भारतीयसंस्कृतिं, धर्मं, तथादार्शनिकतत्त्वानां विश्लेषणं ददाति ।

१९.४. विषयः

भगवद् गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः "पुरुषोत्तमयोगः" इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति । अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन जीवनस्य, जगतः, आत्मायाः, ईश्वरस्य च मध्ये गहनरहस्यं व्याख्यातुं प्रयत्नः कृतः अस्ति । अस्मिन् अध्याये जगतः वृक्षस्य उपमा दत्ता, तस्य स्वरूपं, मायाबद्धस्य जीवस्य स्थितिः च विश्लेष्यते । तदतिरिक्तं भगवता "पुरुषोत्तम" अथवा परमात्मा इति प्रस्तुतः, यः जीवानां अन्तः अस्ति तथापि तेऽन्यः परः अस्ति, अस्याः सृष्टेः सर्वान् रहस्यान् नियन्त्रयति ।

अश्वत्थवृक्षस्य प्रतीकात्मकं वर्णनम्

अस्य अध्यायस्य आरम्भे भगवान् श्रीकृष्णः जगतः तुलनां विपर्यस्तपीपलवृक्षेण करोति, यस्य नाम "अश्वत्थवृक्षः" इति उक्तम् अस्ति । अस्य वृक्षस्य ऊर्ध्वं मूलं, अधः शाखाः च सन्ति । अस्य मूलं ईश्वरे एव अस्ति, तस्य शाखाः भौतिकजगति विस्तृताः सन्ति । अस्य वृक्षस्य पत्राणि वेदानि ज्ञानप्रदानि । एषः वृक्षः मायाकर्मयोः बन्धनस्य प्रतीकः अस्ति, यस्मिन् सर्वे जीवाः फसन्ति । भगवान् कथयति यत् अस्य लौकिकवृक्षस्य अन्त्यस्य अन्वेषणम् अत्यन्तं दुष्करं यतः तस्य शाखाः उपशाखाः च कर्मप्रभावात् अनन्ततया प्रसृताः सन्ति ।

वृक्षात् मुक्तत्वस्य प्रक्रिया

ईश्वरः अपि अस्मात् वृक्षात् मुक्तः भवितुम् मार्गं उक्तवान् । मनः इन्द्रियाणि च नियन्त्रयन् वैराग्यम् आहुः । त्यागद्वारा सः "असङ्गशास्त्रम्" (त्यागस्य खड्गेन) जगतः वृक्षं छिन्नति । केवलं तादृशः संन्यासयुक्तः एव ईश्वरं जात्वा जन्ममरणचक्रात् मुक्तः भवति । श्रीकृष्णस्य मते एतस्य त्यागस्य प्राप्त्यर्थं दृढनिश्चयः, धर्माश्रयः, सत्यभक्तिः च आवश्यकी भवति ।

आत्मानः ईश्वरस्य च सम्बन्धः

भगवान् श्रीकृष्णः व्याख्यायते यत् प्रत्येकस्य जीवस्य आत्मा (आत्मा) भवति, यः ईश्वरस्य भागः अस्ति । अयं आत्मा लोके जन्ममरणचक्रे फसति, भिन्नशरीरेषु आगच्छति गच्छति च । भगवान्

कथयति यत् अयं आत्मा नूतनशरीरधारणे सति स्वस्य पुरातनशरीरस्य गुणान् भावान् कामान् स्वेन सह नवकाये वहति यथा वायुः नानागन्धान् स्वेन सह वहति ।

ईश्वरः अपि व्याख्यायते यत् तस्य आत्मा सर्वेषु जीवेषु निवसति तथा च सः जीवानां दृष्टि-श्रवण-रस-स्पर्श-गन्ध-शक्तयः नियन्त्रयति। किन्तु, अज्ञानात् सामान्यजनः अस्य आत्मानं ज्ञातुं असमर्थः भूत्वा लौकिकसुखेषु फसति । तस्मिन् एव काले जानी स्वात्मानं ज्ञात्वा ईश्वरेण सह स्वसम्बन्धं स्थापयति ।

क्षाराक्षरं पुरुषोत्तमं च

अस्मिन् अद्याये भगवान् श्रीकृष्णेन क्षरपुरुषः, अक्षरपुरुषः, पुरुषोत्तमः इति त्रयः प्रकाराः पुरुषाः वर्णिताः सन्ति ।

क्षर पुरुषः सः अस्ति यः मर्त्यः अर्थात् कालेन सह नष्टः भवति एतत् भौतिकं शरीरम्।

अक्षरपुरुष आत्मा अमरः यः कदापि न नश्यति।

पुरुषोत्तं स्वयं भगवान् एवाभ्यां परः । भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् सः एव परमात्मा अस्ति, यः सम्पूर्णसृष्टेः पोषणं, पोषकः, नाशकः च अस्ति।

भगवान् कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् "पुरुषोत्तं" जानाति सः सर्वविधाज्ञानविमुक्तः परमं अवस्थां प्राप्नोति।

ईश्वरस्य नानारूपाः गुणाः च

भगवता श्रीकृष्णेन अपि अस्मिन् अद्याये तस्य विविधरूपाणि वर्णितानि सन्ति। सूर्यचन्द्रप्रकाशः पृथिव्याः उर्वरता च सर्वभूतानां जीवनस्य आधारः इति वदन्ति। स एव अग्निरूपं अन्नं पचति, सर्वभूतानां क्षुधापिपासां तर्पयति। प्राणिनां हृदये स्थितः स्मृतिज्ञानविस्मृतिप्रदा इति वदन्ति ।

ईश्वरः वेदोपनिषदशास्त्राणां सारं वदति। तेषां माध्यमेन एव जीविताः प्राणाः सत्यमार्गं गन्तुं शक्नुवन्ति, स्वजीवनस्य उद्देश्यं च पूरयितुं शक्नुवन्ति। सनातनं अनन्तं च परमं सत्यमाह।

ज्ञानाज्ञानयोः भेदः

भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् जगति जनाः द्विविधाः सन्ति - जानिनः अजानिनः च। अजानी लोकसुखेषु उलझितः तिष्ठति, स्वार्थलोभकामना च मायावसंलग्नः तिष्ठति । तस्मिन् एव काले जानी स्वात्मानं साक्षात्कृत्य जगतः उपरि उत्तिष्ठति, ईश्वरे लीनः भवति ।

जानप्राप्त्यर्थं ईश्वरः कथयति यत् संयमं भक्तिं वैराग्यं च अनुसरणं कर्तव्यम् इति। यदा मनुष्यः इन्द्रियाणि नियन्त्र्य मनः शुद्धं करोति तदा एव सः ईश्वरं जातुं समर्थः भवति, तस्य अन्तः ईश्वरत्वं च उत्पद्यते ।

पुरुषोत्तम योग का महत्त्व

भगवान् श्रीकृष्णः अस्य अध्यायस्य "पुरुषोत्तमयोगः" इति कथयति यतः तस्मिन् सः स्वस्य पुरुषोत्तमरूपस्य वर्णनं करोति। अनेन योगेन मनुष्यः अवगच्छति यत् सः केवलम् एतत् मर्त्यशरीरं नास्ति, अपितु ईश्वरस्य एकः भागः तस्मिन् वर्तते । अनेन जानेन सः स्वस्य आत्मानं ईश्वरेण सह संयोजयितुं प्रक्रियां अवगच्छति।

ईश्वरः कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् पुरुषोत्तमयोगं अवगच्छति सः लौकिकसङ्गविहीनः भूत्वा सत्यार्थं मोक्षं प्राप्नोति। जन्म-मरण-चक्रात् बहिः आगत्य परम-शान्ति-आनन्द-स्थितिं प्राप्नोति ।

अध्यायस्य उपसंहारः

भगवद् गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् उपदिशति यत् जगत् क्षणिकः अनित्यः च अस्ति, तस्मिन् लीनः भूत्वा वयं स्वजीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं विस्मरामः। भगवान् श्रीकृष्णः अस्मान् अस्य मायालोकस्य उपरि उत्थाय ईश्वरं प्रति गन्तुं मार्गं दर्शयति। एषा संख्यातत्त्वमुक्तिमार्गः एव त्यागः, भक्तिः, ज्ञानं च, येन वयं स्वस्य यथार्थस्वभावं जातुं शक्नुमः ।

अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन आत्मा, ईश्वरः, जगतः च सम्बन्धः स्पष्टीकृतः, अस्मिन् जीवने वयं कथं मोक्षं प्राप्नुमः इति च कथितवान् । तस्य पुरुषोत्तमरूपं अस्मान् वदति यत् सः

अस्य जगतः सृष्टिकर्ता, धारकः, नाशकः च अस्ति, तस्य सङ्गत्या एव वयं स्वात्मानं शुद्धिं
मोचयितुं च शक्नुमः।

अतः पञ्चदशोऽद्यायः अस्मान् जीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं शिक्षयति, अस्य भौतिकस्य जगतः
तुच्छतां च अवगन्तुं करोति । अनेन अस्माकं आत्मानं जात्वा भगवता सह संयोजयितुं
जीवनमरणचक्रात् मुक्तः भूत्वा परमशान्तिस्थितिं प्राप्तुं प्रेरयति ।

१९.४.१. भगवत्गीता

भगवद्गीतासंस्कृतसाहित्येएकःअत्यन्तंमहत्वपूर्णःगन्थःअस्ति।एषःगन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य
(अ६यायः 23-40) एकःअंशःअस्ति।भगवद्गीताश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,
यःमुख्यतयायुद्धक्षेत्रेर्जुनस्यविषादस्यतथाअसमंजस्यस्यसमाधानायउपदिष्टःअस्ति।भगवद्गीताचारिप्र
मुखवर्गाणांयोगानांप्रतिपादकःअस्ति, यानिकर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः,
तथाराजयोगःइत्यादीनि।एषःगन्थःकेवलंधार्मिकःनभवति, अपितुतत्त्वज्ञानस्य, दार्शनिकतत्त्वस्य,
तथाजीवनदर्शनस्यअत्यन्तंमहत्वपूर्णस्रोतःअस्ति।

ऊर्ध्वमूलमध्यःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१५- १॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥१५- २॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥१५- ३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपदये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥१५- ४॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा: ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥१५- ५॥

न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥१५- ६॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५- ७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वार्युर्गन्धानिवाशयात् ॥१५- ८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥१५- ९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१५- १०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥१५- ११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१५- १२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुण्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१५- १३॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१५- १४॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्जानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५- १५॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१५- १६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१५- १७॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५- १८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्वज्ञति मां सर्वभावेन भारत ॥१५- १९॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतदबुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥१५- २०॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१९.४.२. सारांशः

भगवद्गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति,अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,नैतिकमार्गदर्शनं,तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति।भगवद्गीताजीवनस्यमार्गदर्शिकाअस्ति,यःविविधद्विष्टिकोनानुसारम्जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंजानंददाति।एतस्यपठनंपाठकस्यजीवनस्यसर्वड्गिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय,।भगवद्गीताभारतीयधर्मस्य,दार्शनिकतत्त्वस्य,तथाआध्यात्मिक

ज्ञानस्यएकःअमूल्यंग्रन्थःअस्ति। एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,
यःधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनांत

१९.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- पञ्चदसअध्यायस्यसारलिखतु?
- पुरुशोत्तमयोगस्यसारलिखतु?

१९.६. अध्ययनमार्गदर्शिका

- भगवत्तिगता, प्रमोदकुमर्पादि?
- भववत्तिगतागोपिनाथमहपत्र

UNIT-20- Bhagvat gita

२०.१. शिक्षणस्यउद्देश्यम्

- दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमःः
- आध्यात्मिकसमृद्धिः
- जीवनमूल्यानांबोधःः
- कर्मयोगस्यअभ्यासः
- भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः

२०.२. भगवत्तिगतास्यपठनस्यउद्देश्यं

भगवद्गीताभारतीयदर्शनस्यएकंप्रख्यातंग्रन्थंअस्ति,

यःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्यएकःअंशःअस्ति। एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धः
अस्ति। भगवद्गीतापठनस्यउद्देश्याःविविधाःसन्ति, यैःनकेवलंदार्शनिकज्ञानं, अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,
नैतिकशिक्षा, तथाजीवनोपयोगःअपिप्राप्तुंशक्नोति। अत्रभगवद्गीतापठनस्यप्रमुखाःउद्देश्याःनिर्दिष्टाःस
नितः।

1. दार्शनिकज्ञानस्यअधिगमःः

- भगवद्‌गीताविविधानांदार्शनिकतत्त्वानांप्रस्तोताअस्ति, यथाकर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगःइत्यादीनि।एतस्यपठनंद्वारापाठकःतत्त्वज्ञानं,जीवनस्यसत्यं,तथापरमसत्यंजातुंश कनोति।

2. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्‌गीतेआत्मनं,परमात्मा,तथाब्रह्माइत्यादीनांअवधारणाःवर्णिताःसन्ति।एतस्यपठनंद्वारा व्यक्तिआत्मसाक्षात्कारं, आत्मानंदं, तथाआध्यात्मिकसमृद्धिंप्राप्नोति।

3. जीवनमूल्यानांबोधः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यनैतिकं, आदर्शं, तथाधर्मिकंमार्गदर्शनंददाति।तस्यपठनंजीवनमूल्यानां, दायित्वस्य, तथाधर्मस्यस्पष्टताददाति।

4. कर्मयोगस्यअभ्यासः:

- भगवद्‌गीतेकर्मयोगस्यसिद्धान्तःविस्तृतरूपेणप्रस्तुतःअस्ति।यःकर्मस्यफलस्यत्यागः, निष्कामकर्मणःइत्यादीनिप्रतिपादयति।एतस्यपठनंकर्मयोगस्यसिद्धान्तं, तस्यअभ्यासंचव्यक्तयेशिक्षति।

5. भक्तियोगस्यशिक्षायाःलाभः:

- भगवद्‌गीताभक्तियोगस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति।तस्यपठनंद्वाराव्यक्तिर्द्विश्वरस्यभक्तिः, प्रेम, तथासमर्पणंपाठमिशक्षति।

6. मानसिकशान्तिः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्यक्लेशस्य,विषादस्य,तथामानसिकतापनस्यसमाधानंददाति।तस्यपठनंमान सिक्षान्तिंप्राप्नोति, तथाआतंरिकशांतिअनुभवति।

7. नैतिकनिर्णयस्यसाधनः:

- भगवद्‌गीतेनैतिकविचारस्यमार्गदर्शनंदत्तम्‌अस्ति। व्यक्तिः नैतिकनिर्णयेषु सहीतं मार्गं अन्वेष्टु म्स क्षमः भवति।

8. स्वर्थर्मस्य अनुसरणम्:

- भगवद्‌गीतास्वर्थर्मस्य पालनस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। तस्य पठनं व्यक्तिस्वर्थर्मस्य प्रतिजागरूकं, तथातस्य पालनाय प्रेरणां ददाति।

9. साधकशिक्षा:

- भगवद्‌गीतासाधकानां, विशेषतः योगसाधकानां, शिक्षायाः सोतः अस्ति। एतस्य पठनं साधकानां योगा ध्यासं, ध्यानम्, तथासाधनात्मकमार्गदर्शनं ददाति।

10. जीवनोपयोगित्वः:

- भगवद्‌गीताजीवनस्य विभिन्नपृष्ठे उपयुक्तं अस्ति, यथाकर्मयोगस्य व्यवहारम्, भक्तियोगस्य अध्यासम्, ज्ञानयोगस्य चिंतनम् इत्यादि। एतस्य पठनं जीवनस्य सर्वाङ्गिकविकसनाय सहायकं भवति।
भगवद्‌गीतापठनस्य उद्देश्यः केवलं दार्शनिकज्ञानस्य ग्रहणं न भवति, अपि तु आध्यात्मिकसमृद्धिः, नैतिकमार्गदर्शनं, तथामानसिकशान्तिप्राप्तुं अपि सहायकं अस्ति। भगवद्‌गीताजीवनस्य मार्गदर्शिका अस्ति, यः विविध दृष्टिकोनानुसारम् जीवनस्य समस्याः समाधानाय उपयुक्तं ज्ञानं ददाति। एतस्य पठनं पाठकस्य जीवनस्य सर्वाङ्गिकविकासाय, आध्यात्मिकउन्नताय, तथामानसिकशान्तये अत्यन्तं लाभकारी अस्ति।

२०.३. भगवतिगतास्य परिचयः

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्यस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्ण ग्रन्थं अस्ति। एषः ग्रन्थः महाभारतस्य भीष्मपर्वस्य एकः अंशः अस्ति, यः युधिष्ठिरस्य युद्धस्य स्थले अर्जुनस्य कषायस्य संवादः रूपेण प्रसिद्धः अस्ति। भगवद्‌गीता तत्त्वज्ञनस्य, आध्यात्मिकता, तथानैतिकतायाः एकः उत्कृष्टः ग्रन्थः अस्ति, यः जीवनस्य विविधपृष्ठेषु मार्गदर्शनं ददा

ति।अत्रभगवद्गीतायाःविषयवस्तु,इतिहासः,प्रमुखपात्राणि,तथाकाव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिःविस्तृतरूपेणप्रस्तु तानिसन्ति।

1. ग्रन्थस्यरचनाकालःतथास्थानः:

भगवद्गीतामहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य(अध्यायः2340)एकःअंशःअस्ति।महाभारतस्यरचनाकालःसामान्य तःपाण्डवकालस्यचतुर्थसतकमङ्गितिमान्यते।भगवद्गीतायाःरचनाकालःयथार्थतःस्पष्टरूपेणनिश्चितुंकठि नंअस्ति,किन्तुतस्यपूर्वकालंप्राचीनंअस्ति।भगवद्गीतापाण्डवकालस्ययुद्धस्यस्थलेअर्जुनस्यकषायस्यसंवा दःरूपेणप्रकटिताअस्ति, यःश्रीकृष्णस्यउपदेशरूपेणप्रस्तूयते।

2. ग्रन्थस्यविषयवस्तुः:

भगवद्गीताएकंसंवादग्रन्थंअस्ति, यःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःअस्ति।अत्रप्रमुखतयाधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनितत्त्वज्ञानानिप्रस्तुतानिसन्ति।भगवद्गीतामध्येचारिप्रमुखाःयोगःवर्णिताःसन्ति:

17. कर्मयोगः (Path of Action):

- कर्मयोगस्यसिद्धान्तःतत्त्वतःकर्मस्यनिष्कामतया,अर्थात्कर्मस्यफलस्यत्यागेन, तस्यसाधनंदर्शयति।श्रीकृष्णअर्जुनायउपदिष्टियःकर्मस्यफलस्यअपेक्षयाकर्मकर्तव्यम्, तद्यथाकर्मधर्मेणसम्पन्नम्।

18. ज्ञानयोगः (Path of Knowledge):

- ज्ञानयोगःआत्मसाक्षात्कारस्य,ब्रह्मसाक्षात्कारस्यचमार्गदर्शयति।अत्रतत्त्वज्ञानं, आत्मज्ञानं,तथाब्रह्मज्ञानंप्रकटितानिसन्ति।श्रीकृष्णअर्जुनायआत्मा,परमात्मा, तथाब्रह्माइत्यादीनांअवधारणाःस्पष्टंकरोति।

19. भक्तियोगः (Path of Devotion):

- भक्तियोगस्यसिद्धान्तःईश्वरस्यप्रतिप्रेमं,समर्पणं,तथाभक्तिदर्शयति।श्रीकृष्णअर्जुनायभ क्तिमार्गस्यमहत्त्वंप्रतिपादयति, यःसाद्बनायईश्वरस्यप्रेमंअनुभवति।

20. राजयोगः (Path of Meditation):

- राजयोगः॒ध्यानस्य, साधनस्य, तथा समाधिसाधनस्य मार्गदर्शयति । अत्र ध्यानं, समाधि, तथा योगसम्पन्नता प्रतिपादिता निसन्ति ।

3. ग्रन्थस्य प्रमुख पात्राणि:

9. अर्जुनःः

- अर्जुनः प्रमुखः पात्रः अस्ति, यः युद्धस्य स्थले अत्यन्तं दुविधायुक्तः, विषादपूर्णः च स्थितवान् । अर्जुनस्य आस्था, समस्याः, तथा भावना त्मक द्वन्द्वः भगवद्गीतायाः मूलविषयः अस्ति ।

10. श्रीकृष्णःः

- श्रीकृष्णः प्रमुखः उपदेशकः अस्ति, यः अर्जुनाय धर्म, कर्म, तथा भक्तिमार्गस्य उपदेशं ददाति । श्रीकृष्णस्य तत्त्वज्ञानं, प्रेमभावः, तथा मार्गदर्शनं काव्यस्य केंद्रभूतं अस्ति ।

4. काव्यशास्त्रीयपृष्ठभूमिः

13. छन्दः तथा रचनाशैलीः

- भगवद्गीता संस्कृत काव्ये 700 श्लोकानि (अध्यायाः 18) अस्ति । अत्र श्लोकानि संस्कृतस्य श्लोकछन्दे (अथवागीताच्छन्दे) रचिता निसन्ति । यथा र्थतः ग्रन्थस्य रचनाशैली उच्चकोटि की तथा मनोहरः अस्ति ।

14. अलङ्कारःः

- भगवद्गीते अलङ्कारस्य उपयोगः विशेषतः अस्ति । रूपकः, उपमा, अनुप्रासः, यमकः इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगः काव्यस्य सौन्दर्यवर्धयति ।

15. रसःः

- भगवद्गीता याम्शृङ्गाररसः, वीररसः, करुणरसः इत्यादीनां रसाणां मिश्रणं दृश्यते । विशेषतः शृङ्गाररसः तथा करुणरसः प्रमुख तयाव्यक्तः अस्ति ।

5. ग्रन्थस्य सांस्कृतिक महत्वः:

13. धार्मिक महत्वः:

- भगवद्‌गीता हिन्दू धर्मस्य महत्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति । एषः ग्रन्थः धार्मिक जीवनस्य नैतिकं, आदर्शमार्गदर्शनं ददाति । कर्म, भक्ति, ज्ञानादीनां सिद्धान्तानां अनुसरणस्य मार्गदर्शकः अस्ति ।

14. दार्शनिक महत्वः:

- भगवद्‌गीता दार्शनिक तत्त्वानां प्रस्तोता अस्ति । एषः ग्रन्थः विभिन्न दर्शनानां, विशेषतः वेदान्तस्य, सिद्धान्तानां व्याख्यां ददाति ।

15. सांस्कृतिक महत्वः:

- भगवद्‌गीता भारतीय सांस्कृतिक जीवनस्य एकः अविभाज्यं अंशः अस्ति । एषः ग्रन्थः भारतीय काव्येषु, संस्कृतिसाहित्ये, तथा अन्यासु धार्मिक ग्रन्थेषु महत्वपूर्ण स्थानं गृहीत वान् अस्ति ।

6. ग्रन्थस्य समाजोपयोगः:

13. जीवनमार्गदर्शनम्:

- भगवद्‌गीता जीवनस्य समस्यायाः समाधानं, नैतिक निर्णयस्य मार्गदर्शनं, तथा सुखदुःखस्य संतुलनं दर्शयति । एषः ग्रन्थः व्यक्तिगत विकासाय, मानसिक शान्तये, तथा आध्यात्मिक उन्नतये सहायकः अस्ति ।

14. मानसिक शान्तिः:

- भगवद्‌गीता मानसिक शान्तिं प्राप्तुं तनावमुक्तिं, श्रीकृष्णस्य उपदेशः व्यक्ति जीवनस्य विभिन्न दोषाणां समाधानं ददाति ।

15. आध्यात्मिक विकासः:

- भगवद्गीताआध्यात्मिकविकासायमार्गदर्शकःअस्ति।एषःग्रन्थःआत्मजानं, ब्रह्मजानं, तथाभक्तिमार्गस्यमार्गदर्शनंददाति।

7. ग्रन्थस्यअध्ययनस्यलाभः:

13. ज्ञानवृद्धिः:

- भगवद्गीतेज्ञानस्यविविधरूपाणिप्रस्तुतानिसन्ति।एषःग्रन्थःतत्त्वज्ञानस्य, आध्यात्मिकज्ञानस्य, तथादार्शनिकज्ञानस्यवृद्धिंप्राप्नोति।

14. आध्यात्मिकसमृद्धिः:

- भगवद्गीतायाःपठनंआत्मसाक्षात्कारस्य, ब्रह्मज्ञानस्य, तथाभक्तिमार्गस्यज्ञानंददाति।एषःग्रन्थःआत्मिकसमृद्धिं, शान्तिं, तथाउन्नतिंसाधयति।

15. सांस्कृतिकविवेचनम्:

- भगवद्गीतेभारतीयसंस्कृतिः, धार्मिकपारंपरिकः, तथादार्शनिकविचाराणिप्रस्तुतानिसन्ति।एषःग्रन्थःभारतीयसंस्कृतिं, धर्मं, तथादार्शनिकतत्त्वानांविश्लेषणंददाति।

२०.४. विषयः

भगवद्गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः "पुरुषोत्तमयोगः" इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति । अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन जीवनस्य, जगतः, आत्मायाः, ईश्वरस्य च मध्ये गहनरहस्यं व्याख्यातुं प्रयत्नः कृतः अस्ति । अस्मिन् अध्याये जगतः वृक्षस्य उपमा दत्ता, तस्य स्वरूपं, मायाबद्धस्य जीवस्य स्थितिः च विश्लेष्यते । तदतिरिक्तं भगवता "पुरुषोत्तम" अथवा परमात्मा इति प्रस्तुतः, यः जीवानां अन्तः अस्ति तथापि तेऽन्यः परः अस्ति, अस्याः सृष्टेः सर्वान् रहस्यान् नियन्त्रयति । अश्वत्थवृक्षस्य प्रतीकात्मकं वर्णनम्

अस्य अध्यायस्य आरम्भे भगवान् श्रीकृष्णः जगतः तुलनां विपर्यस्तपीपलवृक्षेण करोति, यस्य नाम "अश्वत्थवृक्षः" इति उक्तम् अस्ति । अस्य वृक्षस्य ऊर्ध्वं मूलं, अधः शाखाः च सन्ति । अस्य मूलं ईश्वरे एव अस्ति, तस्य शाखाः भौतिकजगति विस्तृताः सन्ति । अस्य वृक्षस्य पत्राणि वेदानि ज्ञानप्रदानि । एषः वृक्षः मायाकर्मयोः बन्धनस्य प्रतीकः अस्ति, यस्मिन् सर्वे जीवाः फसन्ति । भगवान् कथयति यत् अस्य लौकिकवृक्षस्य अन्त्यस्य अन्वेषणम् अत्यन्तं दुष्करं यतः तस्य शाखाः उपशाखाः च कर्मप्रभावात् अनन्ततया प्रसृताः सन्ति ।

वृक्षात् मुक्तत्वस्य प्रक्रिया

ईश्वरः अपि अस्मात् वृक्षात् मुक्तः भवितुम् मार्गं उक्तवान् । मनः इन्द्रियाणि च नियन्त्रयन् वैराग्यम् आहुः । त्यागद्वारा सः "असङ्गशास्त्रम्" (त्यागस्य खड्गेन) जगतः वृक्षं छिन्निति । केवलं तादृशः संन्यासयुक्तः एव ईश्वरं ज्ञात्वा जन्ममरणचक्रात् मुक्तः भवति । श्रीकृष्णस्य मते एतस्य त्यागस्य प्राप्त्यर्थं दृढनिश्चयः, धर्माश्रयः, सत्यभक्तिः च आवश्यकी भवति ।

आत्मानः ईश्वरस्य च सम्बन्धः

भगवान् श्रीकृष्णः व्याख्यायते यत् प्रत्येकस्य जीवस्य आत्मा (आत्मा) भवति, यः ईश्वरस्य भागः अस्ति । अयं आत्मा लोके जन्ममरणचक्रे फसति, भिन्नशरीरेषु आगच्छति गच्छति च । भगवान् कथयति यत् अयं आत्मा नूतनशरीरधारणे सति स्वस्य पुरातनशरीरस्य गुणान् भावान् कामान् स्वेन सह नवकाये वहति यथा वायुः नानागन्धान् स्वेन सह वहति ।

ईश्वरः अपि व्याख्यायते यत् तस्य आत्मा सर्वेषु जीवेषु निवसति तथा च सः जीवानां दृष्टि-श्रवण-रस-स्पर्श-गन्ध-शक्तयः नियन्त्रयति । किन्तु, अज्ञानात् सामान्यजनः अस्य आत्मानं जातुं असमर्थः भूत्वा लौकिकसुखेषु फसति । तस्मिन् एव काले ज्ञानी स्वात्मानं ज्ञात्वा ईश्वरेण सह स्वसम्बन्धं स्थापयति ।

क्षाराक्षरं पुरुषोत्तमं च

अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन क्षरपुरुषः, अक्षरपुरुषः, पुरुषोत्तमः इति ब्रयः प्रकाराः पुरुषाः वर्णिताः सन्ति ।

क्षर पुरुषः सः अस्ति यः मत्त्वः अर्थात् कालेन सह नष्टः भवति एतत् भौतिकं शरीरम्।

अक्षरपुरुष आत्मा अमरः यः कदापि न नश्यति।

पुरुषोत्तं स्वयं भगवान् एवाभ्यां परः । भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् सः एव परमात्मा अस्ति, यः

सम्पूर्णसृष्टेः पोषणं, पोषकः, नाशकः च अस्ति।

भगवान् कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् "पुरुषोत्तं" जानाति सः सर्वविधाज्ञानविमुक्तः परमं अवस्थां प्राप्नोति।

ईश्वरस्य नानारूपाः गुणाः च

भगवता श्रीकृष्णेन अपि अस्मिन् अध्याये तस्य विविधरूपाणि वर्णितानि सन्ति। सूर्यचन्द्रप्रकाशः पृथिव्याः उर्वरता च सर्वभूतानां जीवनस्य आधारः इति वदन्ति। स एव अग्निरूपं अन्नं पचति, सर्वभूतानां क्षुधापिपासां तर्पयति। प्राणिनां हृदये स्थितः स्मृतिज्ञानविस्मृतिप्रदा इति वदन्ति ।

ईश्वरः वेदोपनिषदशास्त्राणां सारं वदति। तेषां माध्यमेन एव जीविताः प्राणाः सत्यमार्गं गन्तुं शक्नुवन्ति, स्वजीवनस्य उद्देश्यं च पूरयितुं शक्नुवन्ति। सनातनं अनन्तं च परमं सत्यमाह।

ज्ञानाज्ञानयोः भेदः

भगवान् श्रीकृष्णः वदति यत् जगति जनाः द्विविधाः सन्ति - ज्ञानिनः अज्ञानिनः च। अज्ञानी लोकसुखेषु उलङ्घितः तिष्ठति, स्वार्थलोभकामना च मायावसंलग्नः तिष्ठति । तस्मिन् एव काले ज्ञानी स्वात्मानं साक्षात्कृत्य जगतः उपरि उत्तिष्ठति, ईश्वरे लीनः भवति ।

ज्ञानप्राप्त्यर्थं ईश्वरः कथयति यत् संयमं भक्तिं वैराग्यं च अनुसरणं कर्तव्यम् इति। यदा मनुष्यः इन्द्रियाणि नियन्त्र्य मनः शुद्धं करोति तदा एव सः ईश्वरं जातुं समर्थः भवति, तस्य अन्तः ईश्वरत्वं च उत्पद्यते ।

पुरुषोत्तम योग का महत्त्व

भगवान् श्रीकृष्णः अस्य अध्यायस्य "पुरुषोत्तमयोगः" इति कथयति यतः तस्मिन् सः स्वस्य पुरुषोत्तमरूपस्य वर्णनं करोति। अनेन योगेन मनुष्यः अवगच्छति यत् सः केवलम् एतत् मर्त्यशरीरं नास्ति, अपितु ईश्वरस्य एकः भागः तस्मिन् वर्तते। अनेन जानेन सः स्वस्य आत्मानं ईश्वरेण सह संयोजयितुं प्रक्रियां अवगच्छति।

ईश्वरः कथयति यत् यः व्यक्तिः एतत् पुरुषोत्तमयोगं अवगच्छति सः लौकिकसङ्गविहीनः भूत्वा सत्यार्थं मोक्षं प्राप्नोति। जन्म-मरण-चक्रात् बहिः आगत्य परम-शान्तिः-आनन्द-स्थितिं प्राप्नोति।

अध्यायस्य उपसंहारः

भगवद्‌गीतायाः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् उपदिशति यत् जगत् क्षणिकः अनित्यः च अस्ति, तस्मिन् लीनः भूत्वा वयं स्वजीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं विस्मरामः। भगवान् श्रीकृष्णः अस्मान् अस्य मायालोकस्य उपरि उत्थाय ईश्वरं प्रति गन्तुं मार्गं दर्शयति। एषा संख्यातत्त्वमुक्तिमार्गः एव त्यागः, भक्तिः, ज्ञानं च, येन वयं स्वस्य यथार्थस्वभावं जातुं शक्नुमः।

अस्मिन् अध्याये भगवान् श्रीकृष्णेन आत्मा, ईश्वरः, जगतः च सम्बन्धः स्पष्टीकृतः, अस्मिन् जीवने वयं कथं मोक्षं प्राप्नुमः इति च कथितवान्। तस्य पुरुषोत्तमरूपं अस्मान् वदति यत् सः अस्य जगतः सृष्टिकर्ता, धारकः, नाशकः च अस्ति, तस्य सङ्गत्या एव वयं स्वात्मानं शुद्धिं मोचयितुं च शक्नुमः।

अतः पञ्चदशोऽध्यायः अस्मान् जीवनस्य वास्तविकं उद्देश्यं शिक्षयति, अस्य भौतिकस्य जगतः तुच्छतां च अवगन्तुं करोति। अनेन अस्माकं आत्मानं जात्वा भगवता सह संयोजयितुं जीवनमरणचक्रात् मुक्तः भूत्वा परमशान्तिस्थितिं प्राप्तुं प्रेरयति।

२०.४.१. भगवत्गीता

भगवद्‌गीतासंस्कृतसाहित्येएकःअत्यन्तंमहत्वपूर्णःग्रन्थःअस्ति।एषःग्रन्थःमहाभारतस्यभीष्मपर्वस्य

(अध्यायः 23-40) एकःअंशःअस्ति।भगवद्‌गीताश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,

यःमुख्यतयायुद्धक्षेत्रेर्जुनस्यविषादस्यतथा असमंजस्यस्यसमाधानायउपदिष्टः अस्ति । भगवद् गीताचारिप्र
मुखवर्गाणांयोगानांप्रतिपादकः अस्ति, यानिकर्मयोगः, जानयोगः, भक्तियोगः,
तथाराजयोगः इत्यादीनि । एषः ग्रन्थः केवलं धार्मिकः न भवति, अपितु तत्त्वज्ञानस्य, दार्शनिकतत्त्वस्य,
तथाजीवनदर्शनस्य अत्यन्तं महत्वपूर्णस्रोतः अस्ति ।

ऊर्ध्वमूलमध्यः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १५- १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ १५- २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ १५- ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चादयं पुरुषं प्रपदये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ १५- ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अद्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ १५- ५ ॥

न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यदगत्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥ १५- ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५- ७॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वार्युर्गन्धानिवाशयात् ॥१५- ८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥१५- ९॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१५- १०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥१५- ११॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्वासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१५- १२॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१५- १३॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१५- १४॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्जानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५- १५॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१५- १६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१५- १७॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५- १८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्वजति मां सर्वभावेन भारत ॥१५- १९॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतदबुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥१५- २०॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

२०.४.२. सारांशः

भगवद्गीतापठनस्यउद्देश्यःकेवलंदार्शनिकज्ञानस्यग्रहणंनभवति,अपितुआध्यात्मिकसमृद्धिः,नैतिकमार्गदर्शनं,तथामानसिकशान्तिप्राप्तुंअपिसहायकंअस्ति।भगवद्गीताजीवनस्यमार्गदर्शिकाअस्ति,यःविविधद्विष्टिकोनानुसारम्जीवनस्यसमस्याःसमाधानायउपयुक्तंजानंददाति।एतस्यपठनंपाठकस्यजीवनस्यसर्वद्विष्टिकविकासाय,आध्यात्मिकउन्नताय,।भगवद्गीताभारतीयधर्मस्य,दार्शनिकतत्त्वस्य,तथाआध्यात्मिकज्ञानस्यएकःअमूल्यंग्रन्थःअस्ति।एषःग्रन्थःश्रीकृष्णस्यअर्जुनायउपदिष्टःसंवादःरूपेणप्रसिद्धःअस्ति,यःधर्म, कर्म, योग, तथाभक्तिइत्यादीनांत

२०.५. आदर्शप्रश्न (पाठ्यएवंव्याकरणिक)

- पञ्चदसअध्यायस्यसारलिखतु?
- पुरुषोत्तमयोगस्यसारलिखतु?

२०.६.अध्ययनमार्गदर्शिका

- भगवत्तिगता, प्रमोदकुमर्पादि?
- भववत्तिगतागोपिनाथमहपत्र